

VII. ve VIII. Yüzyıllarda Orhun Türkleri'nin Dini İnanışları*

Jean - Paul Roux

Çeviren:
Aykut Kazancıgil**

SEVENTH AND EIGHTH-CENTURY ORKHUN TURKS' RELIGIOUS BELIEVES

Jean Paul Roux's keen interest in Central Asia's history of culture and religion began in the 1950s. In those years his engagement became so intense that he could not resist the temptation to identify himself with the Central Asian Turkish culture anymore and went so far as to claim that he was actually belonging to that region. The present investigation on "The Religious Beliefs of the Seventh and Eighth-century Orkhun Turks" that we are publishing here deals with all of his enquiries pertaining to the years of the 1950s and afterwards. He, even, supplements his studies with a list of the remaining problems to be solved. Thus there is now a clear-cut methodology for those who wish to read Jean Paul Roux and are interested in the Central Asian Turkish culture.

Keywords: the Burial ceremony, the Celestial God, Creation, the Creed, the Hereafter, the Laws and Moral rules, Orkhun Turks, Shamanism, the Tu-kius, Turks of Central Asia, Universe.

ÖZET

Jean - Paul Roux'nun Orta Asya kültür ve inanç tarihine yönelimi 1950'lerin ortasından sonra gelişmiştir. Roux Orta Asya Türk dünyası ile hakikaten özdeşleşmiş hatta bir tür "benimseme" psikolojisine girmiştir ve kendisini manevi bakımdan da "oralı" hissetmekten korkmamıştır. Elinizdeki VII. ve VIII. Yüzyıllarda Orhun Türkleri'nin Dini İnanışları adlı inceleme Roux'nun bu tarihten sonraki çalışmalarının hepsinin bir tür anahtarıdır. Nitekim yazar araştırmanın sonunda çözümlenmesi gereken sorunların bir listesini vermiştir. Böylece Orta Asya Türk Medeniyeti'yle ilgilenip Roux'yu okumak isteyenler için belirli bir yönelim çizgisi belirlenmiş olmaktadır.

* Bu inceleme iki bölüm olarak yayımlanmıştır. Bkz. *Revue de L'Histoire des Religions* (Annales du Musée Guimet) Quatre-Vingt-Unième Année, Tome Cent Soixante et un. Presses Universitaires de France. Paris 1962, s. 1-24, s.199-231. Çeviride her iki bölüm birliktedir.

** İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Emekli Öğretim Üyesi.

Anahtar Kelimeler: Cenaze Törenleri, Evren, Gök Tanrı, İnanç, Orhun Türkleri, Orta Asya Türk Dünyası, Öteki Dünya, Ruh, Şamanizm, Tuki'ler, Yaratılış, Yasalar ve Töre.

Sunuş

Roux'nun Orta Asya kültür ve inanç tarihine yönelimi 1950'lerin ortasından sonra gelişmiştir. İlk araştırmalarını derlediği zaman 1961 yılında Ankara'da Türk Tarih Kongresi'nde Giraud'le karşılaşmasında bu yön belirginleşmiş ve ondan sonra hızla gelişmiştir. Giraud ile karşılaşmasını aşağıda okuyacağınız makalede anlatır. Giraud uzun yıllar Ankara'da yaşamış ve hocalık yapmıştır. Tek fakat ünlü kitabı (*İlteriş Kaan...* veya aşağıdaki metinde *Régnés...* diye belirlenen kitap) Türkçeye çevrilmiştir. Giraud Ankara'da iken yerine ünlü bilimadamı ve sonra uzun yıllar Paris'te Türkoloji Bölümü Başkanı olarak çok önemli araştırmalar yapmış olan Henri Bazin tayin olmuştur. Her ikisini de yakından tanımak imkanını bulduğumuz bu araştırmacılar 20 yy. ikinci yarısında Fransa'da Türkoloji'yi geliştirmiş ve yüksek düzeyde eğitimi gerçekleştirmişlerdir. Roux, Bazin'in doğrudan talebesi olmuş; o ve çevresiyle beraber eğitimini gerçekleştirmiştir.

Roux'nun hayat hikâyesini, eğitimini ve yayınlarını ve Türkçeye çevrilmiş olan eserlerini *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* adlı eserinin önsözünde açıkladığım için burada tekrar etmek istemiyorum¹. Ancak yüzlerce makale ve kitaptan oluşan bu önemli birikimi, Roux'nun 80. doğum yıldönümü dolayısıyla hazırladığım bir incelemede yakında takdim etmek istiyorum.

Türkiye'de Roux hakkındaki ilk tanıtma yazısı Işık Tandoğan-Abel tarafından 1986'da *Tarih ve Toplum* dergisinde yayımlanmıştır.² Aynı kişi aynı dergide Roux'nun bir yazısını Türkçeye çevirmiştir.³ Ancak Roux'nun geniş bir okur tabanına seslenebilmesi *Türklerin Tarihi* adıyla çevrilen kitabıyla olmuştur. Bu ilginç kitap 1982'de yayınlanmış, birkaç baskı yapmış ve ilgiyle okunmuştur.⁴ Bunun yanısıra *Türk Kültürü El Kitabı*'nda (1972) "Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımdan Anlamı" başlıklı yazısı ilk Türkçe yayımlanmış araştırmasıdır. Daha sonraki yıllarda "Orta Çağ Türk Kadını" ve "Osmanlı Sanatı" makaleleri *Erdem* dergisinde yayımlanmıştır.⁵ Bunun yanısıra Türkiye'de pek çok kişinin Jean-Paul Roux'yu tanıması gibi onunda Türkiye'de pek çok dostu vardır. Roux'nun Türkiye ile ilişkilerinde en önemli kesişme noktası ünlü ressam Neşet Günal ile karşılaşmasıdır. Paris'de resim eğitimi alırken 1948 - 1955 senelerinde öğrenci iken Roux ile tanışmış ve hayat bo-

- 1 Roux, J.P., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2001.
- 2 Tandoğan-Abel, Işık, "Jean-Paul ile Söyleşi", *Tarih ve Toplum*, Sayı 29, s. 50-53, Mayıs 1986.
- 3 Roux, J.P., "Şamanizm, Hayvansal Yaşamda Dinsel Bir Deneyim", çev. I.Tandoğan-Abel, *Tarih ve Toplum*, Sayı 29, s. 53-56, Mayıs 1986.
- 4 Roux, J.P., *Türklerin Tarihi*, çev. Galip Üstün, Milliyet Yayınları, İstanbul 1982.
- 5 Roux, J.P., *Erdem*, Sayı 18, s. 659-725 ve 893-932, Ankara 1990.

yu süren bir arkadaşlık böylece başlamıştı. Roux İstanbul'a geldiğinde Neşet Günal'larda misafir olmuş, aile ile beraber yaşamışlardı. Hatta Roux'nun bir oğlu İstanbul'a gelirken Yunanistan'da bir kazada ölmüş ve ailesini kedere terketmişti. Birkaç yıl önce Neşet'in vefatını kendisine telefonla bildirdiğimde hıçkırıklara boğulduğunu farketmiştim. Roux *Timurlenk* adlı eserini Neşet'e ithaf etmiştir. Bu eser *Aksak Timur* adıyla Türkçeye de çevrilmiştir.⁶ Erişebildiğim kadarla Batı düşünürleri tarafından bu tür bir ithaf son derece nadirdir. Biz hepimiz Roux'yu Neşet vasıtasıyla tanıdık.

*
*

Roux Orta Asya Türk dünyası ile hakikaten özdeşleşmiş hatta bir tür "benimseme" psikolojisine girmiştir ve kendisini manevi bakımdan da "oralı" hissetmekten korkmamıştır. Nitekim ünlü Alman Türkolog (bir süre Ankara'da DTCF'de çalışmış olan) Anne Marie von Gabain'a önemli bir kitabını ithaf ederken yazdığı satırlar çok ilginçtir:⁷

"Siz Sayın Hocamın ismini bu kitabın başına koyma cüretini Ortak İncancımızdan ve Türklerin Dininden söz ettiğimiz günün anısından alıyorum. O görüşmede Türklerin dini ile meşgul olurken, ortak incancımızı kaybetme tehlikesi konusunda beni uyarmıştınız. O günden beri bu düşünceyi aklımdan hiç çıkarmadım."

Orta Asya'ya yeni yöneldiği yıllarda bir süre Antalya bölgesinde Türkmenler ve Yörükler üzerine çalıştığı dönemde insanlarla ilişkisini Türkçe çeviri için yazdığı önsözde şöyle dile getirmişti:⁸

"Yarım yüzyıllık Türkiye yolculuğum boyunca bana eşlik eden akademisyenlere, diplomatlara, politikacılara ve işadamlarına, sanatçılara, (adını anmadan geçemeyeceğim kardeşim gibi sevdiğim Neşet Günal'a) ayrıca kendileriyle unutulmaz saatler yaşadığım ya da çok kısa bir süre birlikte olabildiğim halktan insanlara, taksi şoförüne, meyvelerinin tadı damağında kalan satıcıya, küçük dükkanında bana Yunus Emre'den dizeler okuyan ayakkabıcıya, 60'larda Alanya'da çocuklarını plaja getirip götüren arabacıya, aralarında çalıştığım ve kendilerine tüm kalbimle bağlandığım Yörük ve Alevi göçerlere teşekkürlerimi sunuyorum"

Anadolu insanının Orta Asya'daki akrabaları hakkında *Altay Türklerinde Ölüm* adlı kitabının yine Türkçe çevirisi için yazdığı önsözünde Anadolu Türklerine şöyle seslenir:⁹

"Bu satırları bana yazdıran, bu kitabın oluşmasını sağlayan, bu sayfalarda iyi adına ne varsa borçlu olduğumuz onların Orta Asya'dan uzak

6 Roux, J.P., *Aksak Timur*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1982.

7 Roux, J.P., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 9.

8 Roux, J.P., *Altay Türklerinde Ölüm*, çev. A. Kazancıgil, Kabcacı Yayınları, İstanbul 1999, s. 8.

9 Roux, J.P., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2001, "Türkçe çeviri önsözü", s. 8-12.

akrabaları, yine bunlar kadar uzak atalarıdır. Türkiye'de bu kitabı okumayı isteyecek olanlar beni, isterlerse sertçe ve eminim ki hoşgörüyü eleştirsinler, ama kalplerinde bu insanlar için sevgi ve saygıyı eksik etmesinler."

Orta Asya Türkleri halkının az dile getirilen bir özelliğini, yani "çevreciliğini" *Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* eserinin önsözünde belirgin şekilde vurgular:¹⁰

Acaba hangi uygarlık, Altaylılar gibi av çemberinde kalan hayvanlardan bir kaçının kaçmasına göz yumup türlerin yok olmasını istemiş ya da meyve ağacında mutlaka birkaç meye kalmasına dikkat etmiştir.... Bitki ve hayvanlarla ilgili bu araştırmayı tamamladığımda henüz "ekoloji" kavramı ortalarda yoktu ama yıllar sonra tekrar okuduğumda ekolojye saygılı ve tutkulu bir toplumun işte bu olduğunun farkına varıyorum... Eğer bu kitabın hiç olmazsa tek bir yararı olacaksa o da bunu şimdiki kuşaklara anlatması olacaktır.

Roux her Türkiye'ye gelişinde ve her mektubunda eski dostlarını ziyaret eder veya onlarla ilgili anılarından bahseder. Elimdeki mektuplarında bunun pek çok örnekleri mevcuttur.

Türkçeye çevrilen eserlerinin diğer bir özelliği de geniş kaynakçalarıdır. Bunların bazıları tekrar olsalar da yaklaşık 2500 dolayında Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili kaynak okura sunulmuş olmaktadır.

J.P. Roux büyük bilimsel birikimini başarıyla değerlendirmeye devam etmiştir. *Moğol İmparatorluğu Tarihi*¹¹ ve *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*¹² gibi iki önemli eser ortaya koymuştur. Bunların her ikisi de dev bir sentez çalışması olarak yazarın yaklaşık yarım yüzyıldır süregelen Türk dünyasıyla ilgili çalışmalarının sonucudur. Şu anda Roux'nun *Babür* adlı eseri ve yeniden yazmış olduğu *Türklerin Tarihi* Türkçeye çevrilmektedir.

Çeşitli uluslararası bilim kurullarına üye olan Roux, Türkiye'de de Atatürk Merkezi'ne üye seçilmiş ve Tütav Ödülü'nü almıştı. Şubat 1998'de Fransa'ya resmi bir ziyaret yapan o zamanki Cumhurbaşkanımız sayın Süleyman Demirel, Profesör Jean-Paul Roux'yu kabul etmiş; başta Orta Asya olmak üzere Türk dünyasının her dönemini kapsayan başarılı çalışmaları nedeniyle kendisine "Türkiye Cumhuriyeti Liyakat Nişanı"nı tevcih etmiştir.¹³

Elinizdeki VII. ve VIII. Yüzyıllarda Orhun Türkleri'nin Dini İnanışları adlı inceleme Roux'nun bu tarihten sonraki çalışmalarının hepsinin bir tür anahtarıdır. Nitekim yazar araştırmanın sonunda çözümlenmesi gereken so-

10 Roux, J.P., *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çev. A.Kazancıgil - L.Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005, s. 10.

11 *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Kazancıgil- A. Bereket, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

12 *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

13 19 Şubat 1998'de yapılan törenle tevcih edilen nişan beratının metni şöyledir: "Türkiye Cumhuriyeti Liyakat Nişanı, Sayın Profesör Jean-Paul Roux, Türkiye Cumhuriyeti için değerli çalışma ve katkılarınızdan dolayı Türkiye Cumhuriyeti Liyakat Nişanı tarafınıza tevcih edilmiştir."

runların bir listesini vermiştir. Çeviri metninin düzenlenmesinde emeği geçen sn. Derya İlem'e teşekkür ederim. Böylece Orta Asya Türk Medeniyeti'yle ilgilenip Roux'yu okumak isteyenler için belirli bir yönelim çizgisi belirlenmiş olmaktadır. Konuyla ilgilenenlere faydalı olması dileğiyle.

Prof. Dr. Aykut Kazancıgil

VII. ve VIII. Yüzyıllarda Orhun Türkleri'nin Dini İnanışları

Bu incelemenin, Orhun Türkleri'nin dini inanışları hakkında bir deneme olmaktan başka amacı yoktur. Orta Asya Altay bölgesiyle ilgili bir olguyu ele alırken, bu bölgenin bütün tarihsel ve coğrafi özelliklerinin de incelenmesi gerektiğini düşünmekteyim. İncelememizi, sadece bir dönemle ya da bir toplumla sınırlandıramayız, bunun için yeterli belgeye sahip değiliz ve ortada kesin olmayan pek çok bilgi bulunmaktadır; aksi halde bölük pörçük ve genelde anlaşılmasız sonuçlardan öteye gidemeyiz. Birbirinden kilometrelerle ya da yüzyıllarla ayrılan olguların karşılaştırılması, tecrübelerime dayanarak söylüyorum, pekçok bilinmezi açıklığa kavuşturacaktır.

Genelde Paleo-Türkler olarak, daha sıklıkla da, Çin yıllıklarında Tu-kiu (Türk sözcüğünün "t" ile çoğul hali Türküt sözcüğünün Çince karşılığı) olarak adlandırılan ve kendilerini de Kök-Türk (ya da Kök-Türk) "mavi" Türkler (Türk) ya da "gök" Türkler (Türk) olarak adlandıran Orhun Türkleri'nin Asya tarihindeki yerleri çok önemlidir. Öyle ki istisnai biçimde ihtiyat tedbirlerini bir kenara bırakarak araştırmalara genelde onların inanç sistemlerini inceleyerek başlama gibi bir eğilim vardır. Bu eğilim, geçmiş zamanlarda Türk soyunun ilerleyişinin öncüleri olan bu Türkler (552-744), komşuları Çinlilerin ve Bizanslıların ilgisini çektiklerinde ve bunlar, bu Türklerde onlara ilginç gelen özelliklerini yazıya döktüklerinde daha da belirginleşir. Orhun Türkleri pek çok karmaşanın ardından, Moğolistan'da Orhun Nehri merkez olmak üzere, bize Türkler hakkında temel bilgiler veren pek çok yazıtı sağlamış olan kısa ömürlü ama oldukça dinamik bir imparatorluk kurarlar (690-744). Bu imparatorluğun zengin tarihi (VII. ve VIII. yüzyıllar) çok değerli kalmışları sayesinde, Altay topluları dini hakkında bütün bir incelemenin temel noktalarını belirler. Böylece, bu halkların dinini bir bütün olarak ele almanın imkansızlığını bilerek, bana sadece bu din hakkında gerçeğe en yakın çıkarsamayı verebilecek rastlantılara bağlı bir yola saparak zor bir yönelimi seçtim.¹⁴

René Giraud'nun Paris'de 1960 yılında, *Les Régnes d'Ellerich, Qapghan et Bilgä (680-734). Contribution à l'Histoire des Turcs d'Asie Centrale* başlıklı doktora tezi yayımlandığında¹⁵, bu çalışmanın büyük bir kısmını yazmış bulunmaktaydım. Tezin beşinci bölümü (s. 101-127) "İnançlar ve Görenekler" in değerlendirilmesinden oluşuyordu ve bu kısmen benim üzerinde çalıştığım

14 Daha önce çok daha ayrıntılı biçimde (ya da olabilecek en ayrıntılı biçimde) ele aldığım konuların çok kısa bir özetini verdiğimi belirtmeliyim.

15 Bundan sonra dipnotlarda kısaca *Les Régnes* olarak gösterilecektir.

konunun bir incelemesiydi. Bunun üzerine, yazmakta olduğum bu çalışmaya daha fazla devam etmenin gereği olmadığını düşünüp çalışmayı bıraktım. Bu arada, konuyu bir kez daha gözden geçirince R. Giraud'un kullandığı yöntemle benim yöntemimin farklı olduğunu ve ikimizin de aynı sonuçlara vardığını farkettim. Böylesi önemli bir konuda yapılan bu iki çalışmanın karşılıklı olarak, ana fikirlerine ve yöntemlerine zarar vermeden, birbirlerini aydınlatılabileceğini ve sonuçların karşılaştırılabileceğini farkettim. Bu düşüncelerimi 1961 yılında Ankara'da R. Giraud'ya açtım ve kendisi beni başlanmış olduğum makaleyi bitirmem konusunda cesaretlendirdi. Görüleceği gibi, gerekli olduğunda Giraud'un tezinden gerek buradaki bulgulardan alıntılar yaparak gerek benimsemediğim noktaları eleştirerek yararlanıp çalışmama yeniden başladım.

Kaynakların Değeri ve Kapsamı

Giraud, bir dilbilimci olarak, özellikle, bize Tu-kin'lerden kalan üç büyük yazıttan kaynak olarak yararlanmıştır: bunları sırası ile 715'e doğru yazılan Bain-Tsoko diye adlandırılan, metinlerini çevirdiği ve yorumladığı için Giraud'nun pek çok kişiden daha iyi tanıdığı ve Koşo-Tsaidam olarak adlandırılan Kül Tigin (732) ve Bilge Kağan (735) yazıtlarıdır. Bu son iki yazıtı yayınlanmayan bir çalışmasında açıklayan ve her ikimizin de kendisine minnettar olduğumuz Louis Bazin'dir. Giraud, bu yazıtlardan edinilen bilgileri, Çinliler ve Bizanslılardan edindiğimiz bilgilerle karşılaştırır ama doğrulukları tartışılmaz olanların sadece yazıtlardan edinilen olduğunu belirtir.¹⁶ O, çok önemli sonuçlara ulaşmamıza imkan verse de karşılaştırma yöntemine şiddetle karşı çıkmaktadır ve bazı istisnalar hariç büyük bir dikkatle bu yöntemi kullanmaktan kaçınmıştır.¹⁷

Fakat en çok, dikkatli olunması koşuluyla "*Çin Yıllıkları*"ndan edinilen bilgilerden yararlanılabileceği de doğrudur. Kullanabileceğimiz çevirilerin büyük bir kısmı eski çevirilerdir ya da en azından doğrulukları tartışılır çevirilerdir. Yine de E. Chavannes ve P. Pelliot gibi üstatların imzalarını taşıyan Pelliot'nun düzeltilmiş çeviriler de vardır. Aynı şekilde güvenilir olmayan öteki çevirilerse pek çok bilimadammın çalışmalarında aynı biçimde yer alırlar. Genelde başka yazıtlardan edinilen bilgileri doğrularlar ya da daha sonraki tarihlerde Altay halklarında gözlemlenen olgulara yer verirler.

Bu durumda, Bizanslılardan, özellikle Theophylacte Simocatta ve Menandre'dan edinilen bilgilerin bir köşeye bırakılmaları mı gerekmektedir? İlk bakışta, Orhun Türkleri'yle ilgili olmayıp Tu-kiu'lerin ilk imparatorluklarının çöküşünden sonra diğerlerinden ayrılan Batı Türkleri ile ilgili oldukları için,

¹⁶ R. Giraud, *Les Régnes*, s. 101.

¹⁷ R. Giraud, *Les Régnes*, s. 111. Örneğin s. 104'de Kaşgarlı Mahmud'dan yararlanır. Karşılaştırma yönteminin yararı konusunda R. Giraud "Yer ve Gök arasındaki ikiliğin ve bunun insanlar üzerindeki yansımalarının... Homeros'un Olympos tanrılarıyla, insanlar arasındaki kavgaları hatırlatıp hatırlatmadıklarını" sorgular ve bu "yansımalar" hakkında bazı kuşkuları dile getirir. Fakat bu yansımalara başka yerlerde de rastlanır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde (Böl.254) RHR'de (RHR, CXLIX, s. 226-227), bu yansımalar Altaylıların dini yapılarına mükemmel biçimde uymaktadır.

bizim konumuzla hiçbir alakası olmadıkları düşünülebilir. Ayrıca, o bölgeyi ele geçiren Türkler üzerinde İranlıların Zerdüşt dininin etkisini ortaya koymaya yönelik oldukları da ileri sürülebilir.¹⁸ Bu tam olarak böyle midir? Bizanslılardan edinilen bilgiler, VI. yüzyılın ikinci yarısında (568'de Zemark'ın elçiliği) Türk İmparatoru İstemi Kağan imparatorluğu (552-575) ya da onun varisinin hükümler döneminin başlarında 576'da (Valentin) toplanmıştır. Bu tarihler ile Orhun yazıtlarının yazarının incelediği ve konu olarak ele aldığı kişilerin yaşadığı tarihler arasında yaklaşık 150 veya 170 yıl bulunmaktadır. Bu, kuşkusuz oldukça uzun bir süre ve bir toplumun evrim geçirebileceği kadar uzun bir süredir. Ama, Türkler kolay etkilenebildikleri kadar çok da muhafazakârdırlar (Tarih öncesinden beri varlığı bilinen Büyük Tanrı Tengri XX. yüzyılda varlığını hâlâ sürdürmektedir).

Eğer batı Tu-kiu'lerine ait olguların Türklere ait olgular olduğunu kabul edersek, geçirdikleri bir evrim sonucunda doğu Tu-kiu'lerinin bir buçuk asır önce uyguladıkları ve batı Tu-kiu'lerde gözlemlenen inançlarını ya da ibadet biçimlerini terkettiklerini kabul etmek gerekir.¹⁹ Peki neden bu terkediş? Açıklanması gereken budur. Aslında bu terkediş çok da akla yatkın değil. Çünkü imparatorluk çöktükten sonra bazı kuşkulara neden olan bu ibadet biçimlerine bu Tu-kiu'lerin çocuklarında ya da öteki Tu-kiu'lerde yeniden rastlanacaktır. Bu durumda, her ne kadar bazı olgular kanıtlanmıyorsa da bu, onların varolmadıkları anlamına gelmemelidir.

Yukarıda düşündüğümüzün aksine, batı Tu-kiu'lerine ait olgular Türklere ait olgular değilse, İranlılar'dan alıntılanmışlardır. Bu alıntılar, Türklerin (Tu-kiu'lerin) tek bir toplum halinde birleştikleri dönemle Bizans elçileri dönemi arasında gerçekleşmiş olmalı. VI. yüzyıl başlarında Tu-kiu'ler hâlâ Altay Dağları arasında Juan-Juan'ların boyunduruğu altında yaşamayı sürdürüyordu. 551 yılında, Bumin (*Tu-men*, Çinliler onu böyle adlandırmaktadırlar) önderliğinde ayaklandılar ve Aral Gölü'nden Çin topraklarının sınırından, İran'a kadar uzanan bölgede egemenliklerini ilan ettiler. Bumin ölünce, Türkler iki hanlığa ayrıldılar. Batı Hanlığı'nın hükümdarı olan İstemi 565'e doğru Eftalitleri (Akhunlar) ezmek ve Soğdlara hakim olmak için İran'la birleşti. Daha sonra, Batkria'yı işgal etti ve Bizanslılar onun Perslere karşı doğal bir müttefik olabileceğini düşündüler. Zerdüşt dinini kabulleri ya da en azından bu dinden etkilenmeleri daha çok 552 ve 568 yılları arasında (Zemark'ın elçiliği dönemi) daha kesin olursak 565 (Perslerle yapılan anlaşmanın tarihi) ve 568 yılları arasında olmalı. Bunun imkansız olduğu düşünülebilir. Ama bunun mümkün olduğu kabul edilmek istenirse Türklerin üç yılda (ya da on altı yılda) çok derin bir kültürel değişim yaşadıklarını kabul etmek gerekir. Çünkü Bizans kaynakları, İranlıların dinine özgü öğeleri Türklerin dininin temel öğeleri olarak gösterirler. Ayrıca sözkonusu olan ikincil öğeler değil, inanç kuramları, ateş tapınıcı gibi temel kavramlardır.

18 Giraud, *Les Régnes*, s. 101, R. Grousset'yi izler: *L'Empire des steppes*, Paris, 1941, s. 149. [Türkçe'ye çevrilmiştir].

19 Anlatılan olguların Türkler'e ait olgular olduklarını kabul etmekteyim. Bu, hiç kuşkusuz Tu-kiu'lerin ilk imparatorluğu kurmalarından önce gerçekleşmiştir. Bozkır halklarının İran'dan etkilenmeleri M.Ö. döneme ait olabilir.

İran'a özgü ateş tapıncının Türklere de maledilmesi normaldir. Ama Bizanslıların Türklere hakkında anlattıkları öteki tüm olaylar tamamen Türklere özgü kesin bilgiler olduğuna göre burada, herhangi bir hata payını veya yanlış alıntı yapıldığını yadsımak gerekir. Daha sonraki dönemde belli başlı bir rol üstlenen ateş tapıncında, İran etkisinin önce batı Tu-kiu'lerinde görüldüğü ve doğu Tu-kiu'lerine ulaşmadığı ama daha sonra çok kısa bir süre içerisinde tüm Orta Asya'ya hatta Sibiry'a'nın en geri bölgelerine kadar yayıldığı doğrudur. Bu olay hakkında pekçok varsayım ileri sürülebilir.

Ateş tapıncının batı Tu-kiu'lerinde böylesine açıkça saptanmasına karşın doğulu Tu-kiu'lerde neden hiçbir izine rastlanmadığı üzerinde düşünülmemelidir.

Akla gelen ilk açıklama, başka olgularla birlikte ateş tapıncı konusunda bilgi eksikliğimiz olduğudur (Aslında bu bilgileri tam ve eksiksiz olarak tesbit etmek gerek). Fakat bu, olayların akışı konusunda bazı varsayımlar ileri sürmemizi engellemez.

Altay toplumlarında, ateş "kötülüklerden arındıran" bir rol üstlenir, bu olgu üzerinde ısrarla durmamızı gerektirmeyecek kadar çok bilinen bir şeydir. Lekelenen herşey, şüpheli her kişi, topluluğa dışarıdan giren herşey ve her kişi ateş arasından geçirilerek arındırılmalıdır. Ateş arındırdığına göre bir "saflık" simgesi de olmalı. Bu olgunun doğruluğu, daha sonraki dönemlerde, "ateşi ya da ocağı" kirletmeyi yasaklayan kurallara rastladığımızda tartışılmaz biçimde ispatlanacaktır. Yine daha sonraki dönemlerde gerçek "ateş-tanrılarına" rastlarız.²⁰ Oysa, tarih bize göstermiştir ki ne zaman Altaylı bir halk, topraklarını genişletip öteki toplumlarla temas kursa ya da dahası onlar üstünde egemen olsa, ilişkide olduğu toplumların değişik dinleriyle kendi dinleri arasında ortak noktalar bulur. Böylece, Pers imparatorluğu üzerine hâkimiyet kurunca Türklere ateş tapıncını yüceltmelerinden başka bir şey beklenemezdi. Çünkü, bu şekilde davranarak kendi dinlerine de zarar vermiyorlardı. Theophylacte Simocatta "oldukça garip biçimde ateşi yüceltmiyorlardı" demektedir ve şöyle eklemektedir: "Ama Gök'ün ve Yer'in yaratıcısından başka hiçbir şeye Tanrı demiyor ve tapmıyorlardı." Ancak bunun oldukça abartılı olduğunu daha sonra göreceğiz.²¹ Her iki saptamada da aslında bir abartı mevcuttur. Menandre ise, gerçeğe çok daha sadık kalmıştır ve "Türk büyücüler Romalı elçiyi alevlerin arasından geçirmek suretiyle arındırıyorlardı." diye anlattığında en sıradan ve olağan adetlerden birini anlatmaktaydı.²²

Görülüyor ki, Bizanslılar Türklere ateş tapıncını atfettiklerinde çok da yanılmıyorlardı ve bu tapınma şekli bir paleo-Türk hatta pan-Altaik inanış şekli olarak kabul edilebilir.

20 Örneğin B. Rintchen'in çalışması görülebilir. *Les matériaux pour l'étude du chamanisme mongol*, I, *Sources littéraires*, Wiesbaden, 1959. Yazarın ortaya çıkardığı 68 metnin 9'u ateş üzerinedir (12. ve 14. Metinler): Ateşin kutsanması ve yüceltilmesi, ateşe kurban verme, ateşin yüceliğinin açığa vurulması vd.

21 Theophylacte Simocatta, Chavannes da, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Saint-Petersburg, 1903, s. 248.

22 Menandre, *Hist. Graec.*, IV, Chavannes'da, a.g.e., s. 235.

Doğulu Tu-kiu'lerin yazıtlarında bu bilgilere rastlamamış olmamız, bizi bunların değeri ve kapsamı hakkında düşünceye sevketmektedir. Eski Türklerin yazıtları kelimenin tam anlamıyla dinsel metinler değildir. Daha çok tarihsel, siyasal ve özyaşamlarla ilgili öykü gibi metinlerdir ama bunlarda tarihe, siyasete ve yaşam öykülerine dinsel bir bakış açısıyla yaklaşılr. Örneğin Hamurabi kanunları gibi bir yasama metni de değildir. Bir inanç sistemini ya da ritüelleri açıklamayı da amaçlamamaktadırlar; kahramanlık öyküleri de değildir. Dinle ilgili olgular (tanrıların isimleri, törenlere gönderme, inanç sisteminin açıklanması) metinlerde gerektiğçe yer alırlar. Mezar taşlarının onları diken halkların tüm düşünce yapılarını açığa çıkardıklarını düşünmek saçma olacaktır. Aslında anıtlar imparatorlukla ilgili ya da prenslerin diktiği anıtlardır (Tonyukuk bir büyük vezirdi). Bunlar aşağı yukarı aynı dönemlerde Yenisey kıyılarında bulunan Kırgızlar'ın (ya da öteki halkların) küçük mezar yazıtlarından tamamen farklıdır. Anıt mezarlar ait oldukları dünyanın büyük kişilerinin kaygılarını ve ilgilerini açıklamaktadırlar. Altaylılar'ın iki farklı din sistemini uyguladıkları ya da daha doğrusu dinlerinin iki farklı sisteminin olduğu konusunda hiç kuşku yoktur: Birincisi imparatorlukla ilgili milli, devlete yönelik sistem; ikincisi halka ve ailelere ait sistem. Bu ikinci sistem bu yazıtlarda açıklanmaz, açıklanamaz (belki sadece birkaç yerde, halkın ve onu yönetenlerin birliğini açıklamak ya da bu birlikle ilgili insanların duygularını okşamak gerektiğinde yapılabilir). Buna karşın tamamen büyük Tanrı Tengri etrafında yoğunlaşan birinci sistem yazıtlarda sık sık açığa vurulur. Bunda şaşırtıcı bir şey yoktur. Asya'nın Altay bölgesinin genel tarihine baktığımızda, ne zaman merkezi imparatorluk güçlense ve kavimler konfederasyonlar halinde birleşseler, Gök-Tanrı (Tengri) inancının daha önemsiz halk tanrılarının arasından sıyrılıp önem kazandığını göstermiştir. Aynı şekilde, imparatorluğun bölündüğü, dağıldığı ve çoktüğü her defasında Gök Tanrı inancının zayıfladığı, kaybolduğu, önemini yitirdiği ve yerini boyların, topluluğun ya da bireylerin tapımına, yani, resmi bir din yapısını şekillendirmediği bir dinsel yapıya bıraktığı görülmüştür. Bu inanç daha etkili olmuş, kaynaklarda daha fazla yer almış ve araştırmacıların dikkatini daha fazla çekmiştir.

Orhun Türkleri'nde, toplumun ayrı bir inancı olduğu yadsınabilir. Çünkü imparatorluk metinlerinde böyle bir dinden, daha önce belirttiğim gibi, söz edilememektedir. Yadsıma, delil yokluğundan yararlanarak bir varsayım da bulunmak için kullanılmış olur. En azından bu yöntem tartışılabilir bir yöntemdir.

Kök-Türk İmparatorluğu ile ilgili Çince kaynaklar temelde Türklerin yazıtlarından farklı değildir. Cenaze törenlerinden sık sık söz etmektedirler. Bu da bu törenlerin ilginçlikleriyle ve pek çok prensin cenaze törenlerinin Çinlilerin başına dert açmalarıyla açıklanabilir. Örneğin elçilerin, sanatçıların, armağanların gönderilmesi, vefat eden bir Türk ile evlenmiş şimdi de dul kalmış Çinli prenseslerin ne olacakları gibi sorunlar ortaya çıkar. Kaynaklar, tamamlayıcı bilgiler vermekte ve bunlar Türkçe metinlerdeki ayrıntılı bilgilere ve arkeolojik buluntulara uymaktadırlar. Genelde Türklerin söz etmedikleri bir efsaneden bahsetmekte, birkaç ceza yasasını belirtmekte ve inançlar

hakkında kısa bilgiler sunmaktadırlar. Genel olarak, Saray erkânının ilişkilerinin ardından imparatorluk dini üzerinde durmaktadırlar. Yukarıda yaptığım kısa özetten de anlaşılacağı gibi, Çinlilerin topluma ait özel inançlar hakkında suskun kalmaları için yeterince nedenleri vardır. Az da olsa söyledikleri bu inancın varlığını daha yaygın şekilde doğrulamaya ve varsayımlarda bulunmamızı yeterli olmaktadır.

Şamanizm

Altay toplumlarının ve Orhun Türkleri'nin dinleri genel olarak "Şamanizm" adı altında toplanmıştır. Daha önceleri pek çok defa ayrıntılı biçimde ele aldığım bir tartışmaya bir kere daha girmeyeceğim. Bana göre Şamanizm bir din değildir. Sadece Mircea Eliade'nin konuyu oldukça açık bir biçimde dile getirdiği son sözlerini burada bir kere daha belirtmekle yetineceğim: "Kuzey ve Orta Asya dinleri şamanizmi her yönden aşarlar"²³. Ama sözkonusu dinlerin en önemli öğelerinden birinin Şamanizm olduğu tartışılmaz. Şamanizm'in varlığı Orta Asya'da tarih öncesi çağlardan beri arkeolojik buluntular sayesinde kanıtlanmaktadır. Eski çağlardan bu yana metinlerde Şamanizme ait kalıntılarla ilgili bütün bulguları derledim; bunlar belki çok fazla değil ama yeterlidirler.²⁴ Altay toplumlarını daha çok tanıdıkça bu konuyla ilgili kanıtlar sayıca artacak; daha iyi ve kesin bilgiler elimize geçecektir. Buna göre örneğin, İbn-i Sina ve Mervezî, XI. yüzyılda iki şaman töreni hakkında kısa olmalarına rağmen hakikaten dikkate değer tarifler yapmışlardır.²⁵

Metinlerimizin anlatmaya değer yönlerinden biri de şudur: Şaman ismi bu metinlerde hiç geçmez ve tekniğinden hiçbir şekilde söz edilmez. Sistemin temel konularından birine yapılan bir göndermeye ancak yüzeysel olarak rastlarız.²⁶

Şaman'ın varlığına Türkler dışındaki kaynaklarda da rastladığımızı belirtmek gerekir. Menandre'nin, batılı Tu-kiu'lerde ateş tarafından arındırma töreninin bir "büyücü" tarafından gerçekleştirildiğinden söz ettiğini daha önce belirtmiştik. Bu sözcük bizi şaşırtmamalıdır. Şaman, kendi ismiyle çağrılmaya ya da daha belirsiz olan "büyücü-hekim" terimiyle isimlendirilene kadar, genelde bu sözcüklerle adlandırılırdı. Theophylacte Simocatta bu adamların din adamları olduklarını "gelecektek haber verdiklerini" söylemektedir.²⁷ Ateşle arındırma ve gelecektek haber verme şamanın işlevleridir (bu arada hemen belirtelim ki, bunlar sadece ikincil görevleridir).

23 M. Eliade, *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris, 1951, s. 21.

24 *Anthopos* dergisinde bu konudaki değerlendirmelerim açıklanmıştır: "Moğol-Türk metinlerde şaman ismi" (53, 1958, ss.133-142) "Moğol öncesi döneme ait metinlerde şamanlarla ilgili öğeler" (53, 1958, s. 441-456), "Cengiz Han dönemi Şamanları" (54, 1959, s. 401-432).

25 İbn Sina, *İşarat*, Forget yayını, s. 217. Fransızca çeviri M.A. Goichon, *Le Livre des Directives et des Remarques*, Paris, 1951, s. 517. Marvazi, V Minorsky *Sharaf al-zaman Tahir Marvazi on China, The Turks and India*, Londra, 1942, metin, s. 30, yorum, s. 105.

26 Bkz. sonraki bölümler.

27 Chavannes tarafından zikredilmiş, *Documents*, o.c., s. 248.

Daha sonra Guillaume de Rubruck²⁸ *Tarh-t Cihanguşa*²⁹, Yuan-che³⁰, Ermeni gezgin Kiragos³¹ şamanların bütün kutsama törenlerini ayrı ayrı anlatmışlardır. Plan Carpin³² de şamanın ateşle arındırma törenlerine başkanlık ettiğini anlatmaktadır. Çinliler de Tu-kiu'ler dönemindeki kadın ya da erkek büyücüler hakkında bize, belki biraz şüpheli ama onlardan önce verilen bilgilerin ışığında kabul edilebilir bilgiler verirler.³³

Her iki imparatorluk yazıtında ve monarşinin sâdik hizmetkârı Tonyukuk'un yazıtında şamandan söz edilmemesi, ancak doğulu Tu-kiu'lerin tarihiyle, Altay toplumlarının tarihleri arasında sıklıkla görülen benzerliğin varlığı ile açıklanabilir. Şamanların siyasal roller üstlendiği tarihte görülmüştür. Bazen imparatorluk kurucusu ya da boyların şefleri olarak karşımıza çıkarlar. Yutşen'lerde, metinleri ve yasaları yazan, kraliyeti oluşturan ve sonunda taç giyen şamandır.³⁴ XII. yüzyılda ormanlarda yaşayan Moğol toplumlarında, Taciyut, Merkit, Oyirat, Tumatlar'da hükümdarlık yapan şaman rahipleri "beki"lerdir.³⁵ Genelde, iktidara sahip olmadıkları zamanlarda, hükümdarın tahta çıkma töreninde yer alan ve hükümdara tahta yönelişine kadar eşlik edenler yine şamanlardır. Kitanlar'da, her on iki senede bir, başşaman, imparatorun ölüm ve cenaze töreni ile yeniden dirilişi ritueline başkanlık ederdi.³⁶ Bu arada tarihte şamanların egemenliğinden kurtulmak isteyen bazı boy beylerine de rastlanmıştır. Bunlar, *büyücü-hekim*'in (Medicine-man) gücüne karşı şiddetli bir mücadele vermişlerdir. Bunun ilk örneğini, Juan-Juan'larda görüyoruz. Bunlarda bir kadın büyücü çok kısa süren bir zafer elde eder ve ardından öldürülür.³⁷ Aynı şey Cengiz Han döneminde Moğollar'da görülür ve Grousset çok anlamlı bir ifade ile "imparatorla ruhban sınıfı arasındaki gerçek bir mücadeleden" söz eder.³⁸ Cengiz Han ile şamanlar arasındaki ölümcül çatışmayı olayların sırası ile akışı içinde olabildiğince ayrıntılı bir şekilde inceledim.³⁹ Bu çatışma muhalif Baş Şamanların ortadan

28 *The Journey of William of Rubruck to the eastern part of the world*, çeviri W.W.Rockhill, Londra, 1920, s. 244-245 ve 239-240.

29 Bretschneider'de yer alır, *Mediaeval Researches from eastern asiatic sources*, 2 cilt, Londra, 1. cilt, s.257.

30 P.Pelliot, "Sur quelques mots d'Asie centrale attestés dans les textes chinois", *Jour.Asiat.*, 1913, I, s. 453-454.

31 Dulaurier, "Les Mongols d'après les historiens arméniens", *Jour. Asiat.*, 1858, XI, s. 250-251.

32 D'avezac, Plan Carpin, *Historia Mongalorum*, III, 111, Paris, 1838, s. 228-229.

33 Parker, "The Early Turks", *China Review*, XXIV, s. 172.

34 P. Pelliot, *Sur quelques mots*, a.g.m., s. 468.

35 P.P. Roux, *Anthropos*, 54, 1959, s. 422-423. Pelliot ve Hambis bize Uygurlar'da, Naimalar'da, Kıpçaklar'da ve hiç kuşkusuz Kanglılar'da (*Histoire des campagnes de Cengiz Khan*, Leiden, 1951, s. 116 ve 250), büyücü-kralların var olduklarını göstermişlerdir.

36 R.Stein, Leao-Tche, *T'oung-Pao*, 1939, 35.cilt, s. 69-70, nr.1.

37 Wieger'de, *Textes historiques*, II.cilt, s. 1409 ve Guignes'de, *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols*, 4. cilt, Paris, 1756, I. Cilt, 2. bölüm, s. 348. [H. Yalçın tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.]

38 R.Grousset, *Introduction historique au Cengiz Khan de Vladimirtosov*, (Fr. çev.), Paris, 1948, s. 20-25.

39 *Anthropos*, 54, 1959, s. 422-428.

kaldırılması ve hükümdarın emirlerine boyun eğen güçsüz bir şamanın kut-sanmasıyla son bulur. İmparatorun yaşamının ilk anlarından beri şamanlardan sık sık bahseden *Moğolların Gizli Tarihi*'nde, bu tarihten itibaren Şamanlık hakkında tek bir söz edilmez. Aynı türde bir olayın burada da sözkonusu olduğunu düşünemez miyiz? Yazıtlarımız, hükümdarlık kademelerinde en yüksek noktaya çıkınca, Cengiz Han'ın daha sonra yapacağı gibi, gökle direkt olarak ilişkiye girip yakınlık kurmak isteyen güçlü ve gururlu kişilerden söz ederler. Bu kişiler, şamanların mutlak güçlerini kıskanarak şamanlar hakkında, onlara neler borçlu olduklarını hatırlatabilecek ve kendi ünlerine gölge düşürebilecek bu sıkıcı varlıklar hakkında, tek söz edilsin istemezler. Bir çeşit telmihle, şamanın tahta çıkışları sırasında bir rol oynamış olduğunu çekinerek de olsa kabul ederler. Orhun'daki her iki anıtta sadece şu sözler yer alır: "Tengri (Gök-Tanrı) babam El-Teriş Kağan'ı ve annem El-Bilge Hatun'u kafalarından tutarak yukarı kaldırır.⁴⁰ Bu cümlede hem tamamen şamanlara özgü bir teknik olan göğe yolculuk temasına bir çağrışım yapılmakta hem de daha sonradan düşündüğüm gibi "şaman tarafından" hükümdarın geçeden bir halı üzerine yerleştirildiği böylece onun Tanrı'ya sunulduğu ya da başka bir metinde dendiği gibi tanındığı ve kabul edildiğinin Tanrı'ya "haber verilmesi" için, halı üzerinde göğe yükseltildiği bir kutsama törenine yapılan bir atıf bulunmaktadır.⁴¹ Hangi olasılık geçerli olursa olsun burada şamanlarla ilgili bir bağlamdayız. Ayrıca prenslerimizin de az ya da çok şaman olduklarını sözlerimize eklemeliyiz. Oldukça yaygın bir inanışa göre, Tu-kiu'ler ilk başlarda, Altay Dağı'nda demircilik yapmışlardır.⁴² Demircilik mesleği Şamanizmle çok ilişkili hatta sık sık onunla karıştırılan bir büyüdür.⁴³

Yaratılışla İlgili Anlatımlar

Görkemli şekilde Orhun'un oluşumu ismini taşıyan klasik metin Tu-kiu'lerin evrenin doğuşu ile (kozmoğoni ile) ilgili düşünceleri hakkında bizi çok az aydınlatır. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının her ikisi de aynı kısa

40 Her defasında kaynakçaya göndermemek için Kül Tekin ve Bilge Kağan'ın yazıtlarından sırasıyla M.I. ve M.II olarak söz edilmiştir. Çevirilerde bazen farklılıklar görülmektedir. Ben genelde, yayınlanmamış olan ve Ecole des Hautes Etudes'de, Prof. Louis Bazin'in derslerinde yaptığı ve Giraud'un da kullandığı çevirilerden yararlandım. Satırların numara anması yöntemiyle Radlov'da da metni bulabiliriz. *Die Altürkische Inschriften der Mongolei*, 3 cilt, Saint-Petersburg, 1894-1897, Thomsen *Altürkische inschriften aus der Mongolei*, 1924, s. 121-175. a.y., *Inscriptions de l'Orhon déchiffrées*, Mem.Ste Fin.Oug., Helsingfors, 1856, H.N.Orkun-Eski Türk Yazıtları, 4 cilt, İstanbul, 1936-1941, I. Cilt. Tonyukuk yazıtı için yalnızca "Tonyukuk" kelimesini kullandım ve çok incelenmiş, ayrıca doğruluğu tam olarak kanıtlanmış olan R. Giraud'un çevirisinden yararlandım. *L'Inscription de Bain Tsokto*, Edition Critique, Paris, 1961 (buradaki metinlerde Giraud, Ins.olarak adlandırılır). Notun alındığı metin M., I, doğu, 21.satır, M.II, doğu, 25.satır.

41 J.P. Roux'da bkz.Referanslar ve tartışmalar, *Notes additionnelles a Tangri*, RHR, 1958, CLIV, s. 48-50.

42 Bkz. Rgrousset, *L'Empire des steppes*, s. 125.

43 Bkz. Bayan Czaplicka, *Aboriginal Siberia*, Oxford 1912, s. 204; Radlov, *Aus Sibirien*, 2. cilt, Leipzig, 1884, I, s. 186, vd.

cümleyle başlarlar: "Yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak oluştukları zaman ikisi arasında kişi oğlu (insanoğlu) yaratılmış. Kişi oğulları (insanoğulları) üzerinde atalarımız Bumın Kağan ve İstemi Kağan egemen kılınmışlardır.⁴⁴

Evrenin doğuşu hakkında bir başlangıç noktası mevcut, ama bu *ex-nihilo* bir yaratılış mıdır? R. Giraud'un belirttiği gibi kullanılan zaman (edilgen dönüşlü) belli bir anlamı ifade için yeterli değil.⁴⁵ Daha önce L. Bazin'le aynı görüşü paylaşarak bu eylemin "yaratılmış" olarak değil "kılınmış"⁴⁶ olarak çevrilmesi gerektiğini uzun uzun açıklamıştım. Acaba bu başlangıç noktası çok mu eskiye dayanıyor? İnsanların hayatına birdenbire geçişteki bu çabukluk bazı kuşkuvarlı oluşmasına neden oluyor. Daha da ilginç "insan" isminin, Tu-kiu'lerin tarihsel ataları ve imparatorluğun 522'deki kurucuları İstemi ve Bumın'ın isimleriyle birlikte anılmasıdır. "Kişi" olarak adlandırılan "insan" kavramı bazı soruları beraberinde getiriyor; "kişi oğulları"ndan kastedilen belki de sadece insanlardır. Sanırız ki Türkler, VII. yüzyıl başlarında, VI. yüzyıl ortalarından bir önceki döneme ait tarihsel bütün bilgilerden yoksunlar. İnsanlara gelince, acaba onlar nereden geldiler? Bu soru yazıtların yazarlarını anlaşılan meşgul etmemiş. Oysa, yakın zamanda yaşamış kişilerden konuşulduğunda "*yaratıldılar*"⁴⁷ denir (-Kil). Demek ki bir yaratılış olasılığı var ama bu küçük bir olasılık gibi görünüyor.

Türkler, yazıtlarında bu konuya uzun uzun yer vermeseler de, bu konudan çok söz etmiş olmaları, çünkü varoluşlarıyla ilgili destanlara *Çin Yıllıklarında* rastlıyoruz. Bu yıllıklarda, Tı-kiu'lerin ataları ilk insanlar olarak gösterilmezler; ayrıca Hiong-nu'ların güçlü göçebe imparatorluğu ile var olan akrabalıkları üzerinde çokça durulmaktadır. Hiong-nu'ların hepsini yok eden bir katliamın ardından ölümden kurtulan ama çok ağır biçimde yaralanıp sakat kalan genç bir adam bataklığa atılır. Dişi bir kurt her gün gelir ve gence et getirir ve genç ölümden kurtulur. Ergin olunca, genç adam dişi kurtla birleşir ve dişi kurdu hamile bırakır. Düşmanlarının kralı tarafından kovalanan genç adam ve dişi kurt kaçıp bir mağaraya sığınır ve dişi kurt burada on erkek çocuk dünyaya getirir. İçlerinden en akıllısı Tu-kiu'lerin hükümdarı olur.⁴⁸

Bu metinde iki temel kavram bulunmaktadır: Bunlar ata hayvan ve mağaradır. Ata hayvan temasına Altay toplumlarında çok sık rastlanır. Hatta bu toplumların hiçbiri atalarından bir insan olarak söz etmezler denken abartmış olmayız. Genelde ata, bir hayvandır, bazen de bir ışık hüzmesi (ki bu ışık bile hayvan şeklindedir) bazen bir bitki hatta bir madendir. Ata olarak kabul edilen bütün hayvanlar içinde kurdun ayrı bir yeri vardır.

Nispeten daha az rastlanan mağara teması zaman içinde doğrulanır ve

44 M., I ve M., II, 1. satır.

45 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 107.

46 J.P.Roux, *Tangri, Essai sur le Ciel-Dieu des peuples altaïques*, HR, CXLIX, s. 221-223.

47 M.I. doğu, 5. satır.

48 Stanislas Julien, *Document historiques sur les T'oukiue (Turcs)*, Çince'den çeviri, Paris 1877 (*Jour.Asial.*'in yeniden basımı, s. 25-26). P. Pelliot, bu bölümü T'oung-Pao'da incelemiştir, 1926, s. 214, nr. 2 (*Orta Asya konuları üzerine dokuz not*).

simgesi açık ve nettir. İn veya mağara, döl yatağını simgeler. Nitekim yakın zamana ait bir efsanede (XIV. yüzyılda Mısır'da derlenmiş) Türkler varoluşlarını şöyle anlatırlar: "Çin sınırındaki bir mağaraya sular dolar ve suların oraya sürükledikleri kil etkisiyle çukurdaki kalkıp canlanır".⁴⁹ Hayvan atadan söz etmeyen bu metinde hayvanın yerini su alır ve bu da bize Çinlilerin aktardığı efsanede genç Hiyong-nu'nun bataklığa atılmasının bir rastlantı olmadığını düşündürür: Dinler tarihinde, su ekseri doğumu veya yeniden doğuşu sağlayan güç olarak kabul edilmektedir.

Bu durumda, ata dişi kurt efsanesini Bumin ve İstemi Kağan'ın oldukça karmaşık şekildeki doğuşlarını anlatan yazıtlardan ayırmak mümkün değildir. Bunlarda ulusun varoluşunun aynı zamanda hükümdarın doğuşu ve özelliği olduğu sık sık vurgulanır. Hükümdar "Ben ki Gökten gelen ve Göğe benzeyenim" diye buyurmakta ve eklemektedir: "Ben ki Gök'le türdeş ve Gök tarafından var edilenim"⁵⁰. Yüzeysel olarak bakıldığında burada çözümlenemez bir çelişki olduğu muhakkak. Ama öteki Altay toplumlarıyla paralellikler kurmak istersek metin gözümüzün önünde daha da netleşir: Orta Asya'daki "mucizevi doğumlar" teması ile ilgili olarak yaptığım ayrıntılı incelemeden yola çıkarak ata hayvanın Gök-Tanrı'nın bir aracısı olduğunu ileri sürebilirim. Atası insan - olmayan insan elbette ki Gökten gelmektedir. Bu konuya oldukça özel bir örnek vereceğim: *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Han'ın atasının "Börtçe Çino" olduğu (gökten gelen kutsal bozkurt)⁵¹ ve yukarıdan Gökten ulu (en - üstün) bir görevle gönderildiği⁵² anlatılır. Bumin, İstemi, Bilge Kağanlar ve Tu-kiu hanedanının öteki prensleri "Gök'le türdeşler", "Gökten gelirler", çünkü dişi kurdun oğullarıdır.

Evren

Evrenin başlıca iki bölgesi üzerinde biraz olsun bilgimizin olduğu saharlar gök ve yerdir. İncelediğimiz dönemde evrenin (kozmosun) bazı gök katlarından oluştuğunu ve bunların benzerlerinin simetri gereği olarak yer altında da olduğunu düşünmemiz için hiçbir neden yoktur. Çünkü yer altındaki cehennem teması Altay dinlerine çok sonra büyük dinlerin etkisinde kaldıkları dönemde girmiştir. Ceza çekilen yerin, daha sonra da göreceğimiz gibi, günahların cezalarının ölümden sonra çekileceği inancının olmadığı bir sistemde yeri yoktur. Göğün katlara ayrılması düşüncesi, Gök'ün tek ve bir ol-

49 P.N.Boratav, *Le mythe turc du premier homme d'après Abu Bekr-b' Abd Allah* (14.yy) Proceedings of the 23th Intern. Cong. of Orientalists, Cambridge, 21-28 Ağustos 1954, s. 198-199.

50 Bu cümleler sık sık kullanılır. Örneğin M.I, güney, 1.satır; M.II, doğu, 1.satır; M.II, kuzey, 1.satır; M.II güney, 1.satır; M.II, doğu, 1.satır.

51 Moğolca "Börte Cino" Türkçe "Kök Böri'nin karşılığıdır. Gökten inen mavi kurt, ata olarak boğayı kabul etmesine rağmen Oğuznâme'de önemli bir rolde yer alır. Bu metinde kurt gökten iner ve göğün elçisidir. Bkz.Rıza NUR, *Oughouz name, epopée turque*, İskenderiye, 1928; P. Pelliot, *Sur la légende d'uyuz khan en écriture ouigoure*, T'oung-Pao, 1930, s. 247-258 vd. (Ayrıca oldukça geniş bir kaynakça).

52 P.Pelliot, *Histoire secrète des Mongols*, Paris, 1949; Haenisch, *Die Geheime Geschichte der Mongolen, metin*, Leipzig, 1937, çeviri, Leipzig, 1941. Bu metnin başıdır. (Türkçesi: *Moğolların Gizli Tarihi*, TTK, Ankara).

duğu inancının zayıflaması, yeryüzü güçlerinin çoğalıp yaygınlaşmasıyla aynı zamana denk gelir. Bu arada, katlara ayrılmış olan göğün oldukça eski zamanlara ait ilginç bir de tarifi bulunmaktadır ve bu uzun uzun incelenmesi gereken bir husustur. VIII. Yüzyılda, birdenbire yazıtlardan elde edilen sert anlatımlarla karşı karşıya kalıyoruz: Yukarıda mavi gök, aşağıda kara top- rak. İlk başlarda, evrenin bu iki kısmının birbirine yapışık olduğuna inanıldığı düşünülebilir. Aslında Şamanizm, o dönemde yalnızca şamanın gerçekleştirebileceği şekilde bir bölgeden ötekine geçiş fikrine yabancı değildir; daha önceleri ise bu geçiş çok daha kolaydı. Gök'le Yer'in ilk önceleri bir olduğu fikri Çinlilere ait bir düşünüş olduğuna göre, bu düşünüşün, Antik Çağ'da Orta Asya toplumları tarafından bunlardan alındığını düşünebiliriz;⁵³ ama bu, sadece bir varsayımdır.

Gök'le Yer'in biçimleri ve boyutları hakkında fazla bir şey söylenmese de, bunları tahmin etmek güç değildir. Bir Türkün yaptığı dünyanın bilinen en eski haritası Kaşgarlı Mahmud (XI.yüzyıl) tarafından yapılmıştır. Burada dünya bir çember içinde gösterilir; ama Türkler ve özellikle Kaşgarlı İslâm etkisi altındadır, yani klasik Mısır döneminden Ptolotmeus'a özgü tanımlamanın etkisindedir. VIII. ve IX. Yüzyıllarda Türkler, bilimsel olan her şeyde Çin etkisi altında kalmışlar intibası elde edilmektedir. Çinliler dünyayı bir kare olarak gökyüzünü de bir çember olarak düşünmekteydiler ve çember gökyüzü kare içinde yer almaktaydı. Bu doğru bozma daha önceden Orhun Türkleri'nin de inansı olduğunu düşünmemiz için nedenlerimiz vardır. Aslında Orhun Türkleri yeryüzünün merkezinde gökyüzünün altında yaşadıklarına inanmaktadırlar. Bütün arkaik toplumlarda görülen merkez simgesi burada da temel kavramdır. Yazıtlarda, pek çok defa sadece Türklerin düşmanlarının yaşadığı ıssız bölgelerden, dünyanın dört köşesinden söz edilmektedir.⁵⁴ Eğer bu varsayımımız doğruysa, bu dört köşe gökyüzünün altında bulunmamaktadır ve bu da, onları göğün dışında ve Türklere yabancı kılmaktadır. Burada, hemen belirtelim ki, Türklerin imparatorluğunun merkezi Ötüken dağıdır. Bu konuyu daha sonra ele alacağız.⁵⁵ Bu dağ evrenin merkezinde bulunmaktadır ve kozmik bir dağ olarak kabul edilir. Gökyüzünü destekleyerek ona destek olduğuna mı inanılırdı? Bu konuda kat'i bir şey denemez, fakat bu düşünüş şekli imkansız değildir, çünkü imparatorluğun merkez eksenini yine bu dağdır. Eski zamanlara ait arkaik ya da simgesel tanımlamaların çoğunda gökyüzü yeryüzünü kaplar, fakat yeryüzü de gökyüzünü taşır. Modern çağda, Orta Asya'da bu destek kavramı, bazen evrenin köşelerine yerleştirilmiş dayanak tarifıyla, bazen de konumuz gereği bize daha ilginç gelen, kozmik bir dağdan başka bir şey olmayacak merkez bir sütun tarifıyla somutlaşır.⁵⁶ Benzer ya da yakın bir ifade şekli Orhun Türkleri'nin de olmalıdır. Orhun Türkleri de "yukarıda göğün tepelerine çökmesinden, yerin de

53 M. Granet, *La pensée chinoise*, Paris, 1934, s. 347.

54 M. I, doğu, 2. satır. Bu konuda RHR'de bkz., CXLIX, 1956, s. 211-212 ve CLIV, 1958, s. 39.

55 Bu merkez konumu, daha sonra göreceğimiz metinlerde pek çok defa dile getirilmiştir.

56 Harva, *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, Helsinki, 1938, s. 58; Eliade, *Le chamanisme*, s. 241-244; Radlov, *Aus ibrien*, II, s. 6.

alta göçmesinden söz ederler"⁵⁷. Bu ikinci varsayımın bizi ne kadar güç duruma soktuğunu belirtmek isterim: Yerin çökmesi fikri bizi yeryüzünün de bu dönemde hakkında hiçbir fikrimiz olmayan bir şey tarafından taşındığı düşüncesine götürmektedir. Ancak o dönemde bu tür bir destek ile ilgili hiçbir bilgimiz olmadığını da açıklamak gerek.

Evrensel uyum, daha ilk bölümdeki notlarda belirttiğim gibi, gökle yer arasında gerçekleşen iyi ilişkilere bağlıdır. Aslında R. Giraud'un burada neden şüpheye düştüğünü anlayamıyorum. Yukarıda ve aşağıda düzensizlik olursa tüm dünya ve gök karmaşaya sürüklenir. Gökyüzünün uyuma ihtiyacı vardır ya da böyle bir uyumu ısrarla sağlar. Felaketler şu cümleyle açıklanır: "Gök'le Yer alt üst olduğunda..."⁵⁸ Metinlere başvurmadan da, Türklerde kargaşanın, Kağan'a boyun eğmemenin gökyüzünü rahatsız ettiği ve evrenin uyumunu bozduğu söylenebilir.

Daha da ilginç, Türklerin evrenin merkez noktasından ayrıldıklarında, felaketlerin üst üste gelmesidir. Aksine, merkeze döndüklerinde "Güney halkları, Doğu halkları, Kuzey ve Batı halkları gelir ve teslim olurlar."⁵⁹ Demek ki Ötüken'de yani dünyanın merkezinde ikâmet etmek bir zorunluluktur. Siyasal, stratejik ve ekonomik nitelikte olan bu zorunluluk ayrıca dinsel bir görünüme de dönüşmektedir. Burada dünyanın merkezile Türk halkının bir şekilde özdeşleştiğini görmekteyiz. Dünyanın tüm halklarıyla prensinin olduğu gibi Türk halkıyla da hükümdarı özdeşleşir. Pek çok defa, yazıtlarda çeşitli ilişkilerin, kendilerini "Ben Çinli, Ben Oğuz"⁶⁰ olarak çağıran yabancı şefler tarafından aktarıldığını görmekteyiz. Gökten gelen prens, milletin, halkın özüdür. Onun aracılığıyla, halkın, kutsandığına, evrene dahil olduğuna inanılır. "Kağan" tebaası için vazgeçilmezdir, insanların yaşamını elinde tutar: "Eğer Kül Tigin olmasaydı, pek çok Türük ölmüş olacaktı."⁶¹ Bu özdeşleşme, Türk halkı için, daha sonraki dönemlerde, daha da önemli olur. Bu inanış, Osmanlıların "Büyük Türk" ve Ekber'in *Din-i İlahi* (İlahi Din) kutsal niteliklerine yönelik gerçek bir tapının oluştuğu "Mükemmel İnsan" inancıyla özdeşleşen inanışının ilk biçimidir.

Oldukça yeni olduğunu düşündüğüm bu saptamalar başka bir önermede yeniden ele alınabilirler: Fakat burada bizi incelediğimiz konudan çok uzaklaştırıyor.

Tu-kiu'lerin kare dünyası kozmik bir nehirle sınırlanır. Bu kozmik nehirle ilk karşılaşmamız değildir (Aslında bu, klasik coğrafyanın en eski kavramlarından biri olduğu söylenir. Söz konusu olan hiç kuşkusuz Peçili körfezidir: Burada denizden değil ama bir okyanus-nehirden söz edilmektedir (deniz sözcüğü de vardır ve büyük gölleri belirtmede kullanılmaktadır). Yine de hiçbir şey kesin değildir ve yazıt yazarı Huang-Ho deltasını görmüş olabilir ya da onun akıntısından söz etmiş olabilir. Bu ifade belki de kozmik bir ifa-

57 M.I, doğu, 22.satır; M.II, 18.satır.

58 M.II, doğu, 30.satır.

59 Tonyukuk, R. Giraud, *Ins.*, s. 61.

60 Tonyukuk, XI.satır; Giraud, *Ins.*, s. 60.

61 M. I, kuzey, 10. satır.

de değildir ve özellikle büyük bir nehri belirtmek için kullanılmış olabilir. Türklerin Pasifik Okyanusu'na ulaşip ulaşmadıklarını bilmeden bu soruya bir cevap veremeyiz.

Orhun Türkleri'nin evreni, aşağıda kare yukarıda yuvarlak olsa da doğuya yöneliktir. Bunun bir nedeni vardır. Çünkü Orta Asya'ya yönelim, yeryüzünün biçimi gibi, fazla durağan bir oluşum değildir. Bu konuda kuşkumuz yoktur. Çinlilerin verdiği bilgiler yeterince ayrıntılıdır ve bunlar kısa olsalar da yazıtlarda son derece açık bir biçimde doğrulanmaktadır. S.Julien çevirisinde "Hükümdar oturduğunda, Doğu'ya dönerdi"⁶² diye yazmaktadır. Parker de "Çadırı doğuya açıyordu"⁶³ demektedir. "Doğu" için yazıtlarda *öng* sözcüğü kullanılır ki bu aynı zamanda *ön* demektir. "Batı" için *arka* demek olan *kuri* sözcüğü kullanılmaktadır. İmparatorluğun gözünün güçlü Çin'e çevrildiği söylenebilir. Ama daha mantıklısı, Çinlilerin de dediği gibi, eğer çevirilerimiz metinlere tam olarak sadıklarsa, aslında bu davranışın nedeni doğan güneşe saygıdır. Bu konuya güneş tapıncını incelerken döneceğiz.

Büyük Gök Tanrı

Bu dönemde, bütün Altay toplumlarında, baş tanrı Gök-Tanrı Tengri'ydı. Bu konu üzerinde çok durmayacağım. Çünkü RHR'de⁶⁴ bu konuyla ilgili oldukça uzun bir incelemem yayınlandı. Ele alacağım ya da yeni yaklaşımlar getirilen bazı kavramlar üzerinde durarak bu tanrının genel özelliklerini belli başlı yönleriyle anlatmakla yetineceğim.

RHR'de⁶⁵ yayınlanan makalelerde Tengri'yle ilgili belirlediğim dört temel özellikten üçü Orhun Türkleri'nde gözlemlenmiştir. Gök-Tanrı yukarıda *üze* yani yücedir, *kök* yani mavidir ve *semavîdir* (bu iki sözcük karıştırılmaktadır ve Orhun Türkleri'nin kendilerini Kök-Türk olarak adlandırmalarının nedeni tanrı katında olduklarını göstermektedir). güçle donanmıştır *küç'lü* yani *Güçlü*'dür. Buna karşın *bangü*, *sonsuz* sıfatı, Moğollar döneminde ortaya çıkmıştır, Tengri'nin sıfatlarından değildir. Bunun anlamı, Tengri'nin sonsuz olup olmadığı konusunda bir an bile düşünülmemesidir. Çünkü bu, zaten çok açıktır.

Yazıtlarda Tengri'nin kişiliği tüm açıklığıyla anlatılır. Bu metinlerin imparatorluk metinleri olduğunu daha önce belirtmiştim. Aslında, Gök-Tanrı imparatorun büyük Tanrı'sıdır. İfade çok uygun olmasa da hükümdarın onun baş rahibi olduğu söylenebilir. Her şekilde, hükümdar Tengri'nin elçisi, temsilcisi, akrabası ya da yansımasıdır. Altay toplumlarının tarihinde, düzen bozulduğunda, kavimler dağıldığında imparatorluk yok olduğunda (günümüzde olduğu gibi) eskiden çok güçlü olan Tengri *deus otiosus*'a dönüşür ve yerini ikincil gök tanrılara bırakır ya da parçalara ayrılır (Tengri'nin türevleri). Büyük tanrının bu davranışı, Altay toplumlarının evren hakkındaki genel düşüncelerine de uymaktadır. Evren düzenli bir bütün olduğuna, birli-

62 S.Julien *Document*, o.c., s. 103.

63 Parket, *The Earley Turks*, China Review, XXIV, s. 122.

64 R. Giraud, bilmediğini düşündüğüm benim sonuçlarım hakkında görüş bildirmiyor. Ayrıca, Büchner, Liğeti, Bayan Lot-Falck, Pallisen ve Pelliot'un Tengri hakkındaki çalışmalarından da söz etmemiş. Sanırım bunları incelememiş.

65 RHR, CXLIX, s. 200-208.

ğiyle yerin birliğini sağladığına göre, sistem imparatorluğu gerektirir. İmparatorluk ortadan kalktığında, sistem değişmekte ve ideoloji olaylarla bağdaşmamaktadır. Her şey bize Tengri inancının hükümdarın inancı olduğunu göstermektedir. Sıradan halkın bunla ilgilendiği durumlar enderdir. Hükümdar olmayınca, Gök-Tanrı zamanla unutulur gider, halkın inancı güçlenir ve ön sıraya yerleşir.

Prens Gök tarafından var edildiğini söylemiştim. R. Giraud, Koşo-Tsaidam ve Bain-Tsokto yazıtlarında da hükümdarın tahta çıkışının bazı yönlerden farklılık gösterdiğini akıllıca bir değerlendirme ile fark etmiş ve: "Yirmi senede alınan yolun garip biçimde anıtları birbirinden ayırdığını" görmüştür. Ona göre, Tonyukuk "El-Teriş" in tahta çıkışının insan eseri olduğunu göstermektedir. "Yani bu, hükümdarın değerinin bir ürünüdür, ama aynı zamanda kendi (Tonyukuk) müdahalesi sonucunda gerçekleşmiştir". Göğün Tonyukuk'u esinlediğini ama bunun sadece seçim aşamasında olduğunu kabul eder.⁶⁶ Koşo- Tsaidam metinlerinde anlatılan aynı olay daha çok bir efsaneyi andırır. Giraud'nun dile getirdiği gibi bir kavram farklılığı ya da bir evrim mi sözkonusudur? Bu pek akla yakın gelmiyor.⁶⁷ Gerçekte, durum çok daha karmaşıktır ve Tonyukuk "inançsız" ya da "şüphe içinde" biri değildir. Ordu kumandanını, valileri ve soylu kişileri atayan prensdir. Metinlerde seçimi yapanın Tengri olduğu söylenir. "Tengri'nin emriyle, 14 yaşında, şad oldum (şad: soyluluk ünvanı)"⁶⁸. Hatta, siyasal ya da toplumsal koşullar gerektirdiğinde, belli sayıda büyüğün rızasıyla, bir prens iktidara gelebilir. Büyüklerin rolünü kimse yadsıyamaz. Tonyukuk, olayları kendinin oluşturduğu (başka birinin olmadığı) konusu ısrarla durur. Bu normaldir. Ama kutsal gücün rolünü küçümsemeden, ihtiyatla şöyle der: "Dedim ki: Onu Kağan mı yapacağım?" Düşündüm... Sonra, Tengri bana bilgelik verdiği için, ben kendim Kağan'ı kutsadım.⁶⁹ Burada hiçbir hata payı yoktur. Koşo-Tsaidam, tanrının direk müdahalesi olduğunu söylemektedir. Ama müdahalesi olmasaydı da bir şey değişmeyecekti. Pek çok defa kanıtlanmış ki bir Prens, kutsal güçler (bunların kendi içlerinde çoğaldıkları ve tek başına tanrının yeterli olmadığı görülmektedir) onu tanımadıkça ve onunla anlaşmadıkça, yönetmeyi başaramaz ve tahtta kalamaz.

Şamanizmden bahsettiğim bölümde anlattığım keçe halı üzerinde yükseltme töreni hükümdarın göğe yükselmesinin göğün seçimi ve insanların karşılıklı müdahalesi sonucunda olduğunu göstermektedir. S. Julien'e göre, Çince metinlerde Hazarlar'ın bir ayininden söz edilir. Bu törende tahta yeni çıkmış bir prensin boğazının sıkıldığı anlatılır. "Hükümdarları seçildiğinde, yakınları ve soylular onu keçeden yapılmış bir sedyeye oturturlar ve bir gün içinde onu bir daire çizerek dokuz kere dolaştırırlar. Her seferinde adamları onu selamlarlar, selamlama faslı bittiğinde, onu kollarından atına bindirirler. Burada onu boğmadan ipek bir eşarpla boğazını yavaşça sıkırlar. Sonra

66 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 108.

67 Tonyukuk, bir muhafazakârdır. Bunu, Budizme olan düşmanlığı ve yönetime bağlılığı kanıtlar. Devrimci olamayacak kadar yaşlıdır.

68 M.I. doğu, 17.satır.

69 R. Giraud, *Ins.*, s. 59.

ipek bağı gevşetirler ve bazı sorular sorarak onu sorgularlar: "Kaç sene bizim hanımız olarak kalabilirsin? vb... kendinde olmayan hükümdar, beklenen sayıyı veremezse, adamları, onun verdiği cevaba göre, hüküm süreceği zamanın uzun ya da kısa olacağını kestirmeye çalışırlar."⁷⁰

Başta geçen hükümdarın birinci görevi, halkını birleştirmek ve Tengri'nin isteğine uygun olarak bütün insanları göğün altında toplamaktır. Tengri, onu, kendine benzeterek başta geçirdiği için daha fazla müdahale etmez. Bu da Tonyukuk'un neden düşündüğünü ve kesin kararı verdiğini çok iyi açıklar. Buna karşın, halkların disiplinsizlikleri, bazı felaketler ya da hükümdarın yetersizliği yüzünden durum kötüleşince Tengri gücü tükenen temsilcisinin yerine geçebilir. Bu durumda "insanlara baskı yapar"⁷¹. R. Giraud, Tengri'nin bu dolaysız müdahalesinin kararın Tonyukuk'un istediği yönünde verilmesini sağlamaya kadar vardığını tesbit etmiştir.⁷² Fazla dindar olmayan bir şefin dinsel duyguları kullanabilmesi düşünülebilir. Bu tür bir davranış bizi bağlamdan çok uzaklaştırıyor. Öyleyse neden bu tür bir kutsaldan korkma endişesinin olmadığını varsayıyoruz (Bu tüm Altay tarihindeki tek örnektir). Oysa Tengri tarafından uygulanan baskının halkı sorumluluklarını yerine getirmeye, yasal şeflerine ve onların emirlerine uymaya ittiğini söylemek daha kolay olacaktır. Aldanan Tonyukuk değildir. Tanrı tarafından belirlenen yönde davranır: Onu dinlemeyen ve başı boş kalan onun tebaasıdır.

Öyleyse Tengri'nin insanlara müdahalesinin esas nedeni nedir? Onları cesaretlendirmektir. Metin, birkaç cümle sonra bunu açıkça dile getirir: "Çünkü Tengri, ne kadar az olsak da, korkmamamızı emretti".⁷³

Tengri ile onun yeryüzündeki temsilcisi arasında bağ somut bir işaretle belirtilir. Tüm yazıtlarda, üzerinde daha önce tartıştığım ve bu bağla açıkça belirtilen bir sözcüğe rastlarız: "Bu karar ya da emir yani *yarlık*'dir. Bu *yarlık* öncelikle *kağana* sonra şeflere yöneliktir, ama daha genel biçimde halka da yönelik olabilir: "Tengri emirlerini verdi: Kazandık"⁷⁴. Başka bir konu daha var. Eğer *Kağan*, Gök'le uyum içinde hüküm sürerse, ondan gücünü alırsa ve bu güç ondan geri alınabilirse, bu gücün bir ismi olmalıdır ve bir şekilde kendini göstermelidir. Gerçekte iki sözcük bulmaktayız: *ülüg* (şans, kader) esas anlamı kavranabilmiş değil ve *kut* çok tartışılan ve genelde "mutluluk, servet" olarak çevrilen sözcük yakında yayınlanmasını umut ettiğim uzun bir incelemede, *kut*'un "yaşam desteği", kutsal bir "ruh" olduğunu belirttim. Eğer Gök-Tanrı insana verilen "kut"u geri alıyorsa, bu ondan oluştuğundandır. Yazıtlar bu konuda yeterince örnek verirler: "Tengri'nin emriyle, çünkü "kut" ve "ülüg"üm böyle mutlu bir şey gerçekleşir⁷⁵ - ya da aksine- prens "zayıf" bir kağansa, Tanrı "kut" onun olduğunu doğrulamaz ve kötü hükümdar olur.⁷⁶

70 Stanislas Julien, *Document*, s. 9.

71 Tonyukuk, 38.satır; Giraud, *Ins.*, s. 63. Baskı, tek bir Tengri tarafından değil pek çok tanrı tarafından uygulanır.

72 Giraud, *Les Régnes*, s. 103.

73 Tonyukuk, 40-41. satırlar; Giraud, *Ins.*, s. 63.

74 Tonyukuk, 26. satır; Giraud, *Ins.*, s. 61.

75 M.I, doğu, 39.satır.

76 M.II, doğu, 34 ve 35.satırlar.

Gök'le hükümdar arasındaki bu yakın ilişki bizi Tengri'nin milli bir tanrı olduğu fikrine götürür. Gerçekten de onu *Türükler'in Tengri'si* olarak adlandırırlar.⁷⁷ Halkını kurtarmak için müdahale eder, onu örgütler ve zaferler kazandırır. Buna karşın, gökle ilgili, etkisini tahmin edebildiğimiz bu sınırlı "milliyetçilik" bazı soru işaretlerini beraberinde getirir. Tu-kiu'leri bir kenara bırakır ve öteki Altay toplumlarına bakarsak, alanı, kısıtlı bu tanrının tek Tanrı olduğu fikrine varırız. Bu konuyu daha iyi anlatmak için, evrenin varoluşuyla ilgili bilgilere kozmogoniye dönülmelidir. Gök yuvarlak, yer karedir ve Türkler evrenin merkezindedirler. Kendisine sığınan tüm insanları kucaklayan büyük bir tek Tanrı vardır sadece. Diğer insanlara gelince, onlar dünyanın dört bir yanına savrulmuş zavallılardır.

Numen ve İkincil Tanrılar

Tengri tek Tanrı ya da daha doğru bir deyişle numenin (kutsal dünyanın) tek göstergesi değildir. Kaynaklarımızın niteliğinden ötürü Türk tanrıları hakkında ayrıntılı ve tam bir liste oluşturamıyoruz. Bununla birlikte, bazı ikincil tanrıların varlığını ve kutsal sayılan nesnelere ve kavramlarla ilgili bazı bilgileri ortaya çıkarabilmekteyiz.

Gök-Tanrı'dan sonra karşılaştığımız en önemli tanrı Yer'dir. Bu tür bir incelemede çok dikkatli davranılması gerekmektedir ve herhalde bu konuyla ilgili daha pek çok tartışma gerekebilir. Önemli bir incelemesinde E.Lot-Falck, Gök'le Yer arasında bir tür ikilik oluşturabileceğini savunmuştur.⁷⁸ R. Giraud ise, genelde yazıtlarda Yer'in Gök'ten sonra geldiğini, buna karşın bir bölümde Yer'in konumunun yükseltildiğini ve Gök'le eşit duruma geldiğini saptamıştır.⁷⁹ Bu kısa bölümde: "Çünkü yukarıda Gök, aşağıda Yer buyurmuşlardı..." denmektedir.⁸⁰ Herhangi bir kural koymak için tek bir örneğin yetersiz olduğunu düşünmekteyim. İstatistiksel veriler bize açıkça, sadece Altay kavimlerinin dinî inanışlarında değil, aynı zamanda kaynak yazıtları da, Gök'ün daha önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Yukarıdaki cümlede, Yer emir verdiğine göre bunu hiç kuşkusuz bir Tanrı olarak yapmaktadır, ama bu şekilde davranmasının nedeni Gök'le uyum içinde olmasıdır. Bu uyum, bizim daha önce sözünü ettiğimiz evrensel düzenin uyumudur. Yabancı kaynaklar bu konuda daha fazla ileri gitmemize imkan vermemektedirler. Théophylacte Simocatta, daha önce sözünü ettiğimiz yazısında, batılı Türklerin Yer'i kutsadıklarını doğrulamakta, ama Tanrı olarak sadece "Yer ve Gök'ün yaratıcısını" kabul ettiklerini belirtmektedir.⁸¹ "Yaratıcı" kavramının bu sistemde olmadığı düşünülürse, Simocatta'nın, batı düşüncesinin çok etkisindeki bu yorumunda, en büyük Tanrı olarak "Gök-Tanrı'yı kastedtiği" düşünülebilir. Yine de, Yer'den üstün bir gücün varlığına dikkat çekmektedir.

77 M.I, 10.satır.

78 E.Lot-Falck, Atügen (Ötügen) hakkında Moğol yer tanrıçası, RHR, 1956, CXLIX, s.157-196. R.Giraud bu incelemeden söz etmez. "İnançlar ve Görenekler" başlıklı makalesinde kaynak eksikliği mevcuttur.

79 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 105.

80 M. II, kuzey, 10.satır.~

81 Chavannes, *Documents*, s. 248.

Çinliler de, S.Julien'in çevirdiği ve P. Pelliot'un sonradan düzelittiği bir metindeki ters anlam dolayısıyla pek çok bilim adamının gözünden kaçmış olan Yer tanrısının var olduğunu saptamışlardır.⁸² Pelliot son üç hecesi "tangri-tanrı" anlamına gelen "Po teng-ning-li" terimini belirlemiş ve "Po"nun "yer" olabileceğini söylemiştir, ama bu kesin bir bilgi değildir. Julien'e göre "Poteng-ning-li üzerinde herhangi bir bitki ve bir otun yetişmediği çok yüksek bir dağdır."

Bu kısa bilgi birkaç soruyu beraberinde getirmektedir.

- 1) Po sözcüğünün anlamı (çeşitli varsayımlar).
- 2) Yerinin belirlenmesi Yu-tu-kin yani Ötüken Dağı'na 400 ya da 500li, Çin uzunluk birimi, yaklaşık 576 metre uzaklıkta.
- 3) Genelde dağ kavramının ve özellikle sözkonusu dağın yer tanrısıyla ilgisi.

Şimdilik bu son konu üzerinde biraz durmalıyız. Bilindiği gibi pek çok efsanede, dağların büyük bir kısmı ya da bütün dağlar kutsal yerlerdir. Fakat buradan belli yükseklikteki dağların, özellikle kutsal olmak için diğerlerinden daha elverişli olup öteki dağlardan ayrıldığı anlamı çıkarılmamalıdır. Orhun Türkleri'nde kutsalın ne olduğunu kavramakta zorlanıyoruz. Tu-kiu'lerle aşağı yukarı aynı dönemde yaşamış Türklerden kalma bir yazıtta dört tanrıdan ya da "kutsal güçten" söz edilmektedir.⁸³ Bu listede, ötekilerin "Köğmen dediği"⁸⁴ Thomsen'in "Tannu-ola" ismini verdiği bir dağdan söz edilir. Köğmen Tu-kiu'lerin özellikle kutlu saydıkları bir dağ olarak gözükmüyor. Buna karşın kendisine özel bir saygı gösterilen ve bu yönüyle öteki dağlardan ayrılan ve daha önce dikkatimizi çeken bir başka dağ daha vardır: Ötüken dağı; ormanlarla kaplı bu dağ genelde "Ötüken Ormanı" olarak adlandırılmaktadır. Daha önceki bölümde bu dağın imparatorluğun merkezi olduğunu görmüştük: "İmparatorluğu ayakta tutan toprak (her zaman) Ötüken ormanıdır."⁸⁵ Bu dağ yerin merkezinde bulunan evrensel nitelikte bir dağdır. İşte bu nedenle bir tanrı olmaya da en yakın dağdır. Gerçekten de sonradan "Tanrı" olarak kabul edilecektir. Cengiz Han döneminde Yer tanrıçası Etügen (İtügen) ismini alır ve bu iki sözcük arasındaki benzerlik bir rastlantı değildir.⁸⁶ Ama bildiğimiz kadarıyla İtügen/Etügen Moğollarda nerede olduğu bilinen bir yer değildir. Ötüken dağının kutsallaştırılması Cengiz Han İmparatorluğu'nun kurulmasından önce gerçekleşmiş olmalı. Bu kutsal dağın Tu-kiu'ler zamanında en etkin dönemini yaşadığı düşünülebilir. Fakat bu varsayımı kolayca kabul edemeyiz. Çünkü yazıtların yazıldıkları dönemde Tu-kiu'ler nihai bir yıkılma süreci yaşıyorlardı. Oysa, Poteng-nin-li Ötüken'e 400 "li" uzaklıktaydı ve Ötüken *iduk* sözcüğüyle yani şu anda kabul edildiği üzere, "kutsal" olarak nitelendiriliyordu.⁸⁷ Tu-kiu'lerin, imparatorluk yıkıldıktan sonra, Türklerin eski günlere özlemle, imparatorluklarının merkezi ve

82 S. Julien, *Docum.*, s. XI; P. Pelliot, *Neuf Notes*, o. c., s. 215-217.

83 Ulan Bator yazıtı, H.N. Orkun, *Eski Türk Yaz.*, 2. cilt, s. 161-163.

84 Köğmen M. I, 17. satırda bulunuyor; Tonyukuk, 23. ve 29. satırlar.

85 M. I, kuzey, 5. satır; M.II, kuzey, 3. satır.

86 P. Pelliot, *Neuf Notes*, o.c., s. 212-219.

87 M.I, doğu, 23. satır.

her zaman ilk sırada yer alan stratejik *ötükenyiş*'e yöneldikleri düşünülebilir. Yeni yöneticileri etkileyen bu özlemin etkisiyle, dağın kutsallaştırıldığını görüyoruz. Oysa, dağa sahip oldukları dönemde böyle bir şeye rastlamıyoruz.

İduk ve *tengri* (*Po-tengri*'de ve *iduk Ötüken*'de) sıfatlarının kullanımı, öteki kutsal varlıkları incelemeden önce, bize "kutsal" ve "tanrısal" kavramları üzerinde düşünmeye itiyor.

"Tengri" sıfatı tanrı anlamında (*Tanrı Po*) sadece Gök-Tanrı'yı nitelemeye kullanılıyorsa, "*iduk*" sıfatının başka bir anlamı olduğu ve "*tengri*" kadar güçlü bir değeri olmadığını düşünebiliriz. Bu konuda, Yer tanrısı ve özellikle de "*tengri*"nin sıfat olarak kullanımı konusunda Çinliler'den edindiğimiz bilgilere güvenebiliriz. Aslında, daha sonraki dönemlerde "*tengri tag*" (Tien-şan, tanrısal dağ), "*Tengri nor*" (tanrısal göl)⁸⁸ terimine rastlamaktayız ve Kaşgarlı, göze büyük görünen örneğin büyük bir ağaç gibi her şeyin dağ (ya da dağlar) sözcüğüyle ifade edildiğinden söz eder.⁸⁹ Orhun yazıtlarında, Louis Bazin'in önerdiği çeviriye göre, yeni bir tanrıdan söz edilir, bu başka yerlerde de varlığı doğrulanan zaman tanrısı "*öd tengri*"dir. Adı ile ilgili varsayımlar dışında bu tanrı hakkında hiçbir bilginimiz yoktur.⁹⁰

Giraud, Kaşgarlı'nın saptadığı "*iduk*" sözcüğünün kökeni hakkında oldukça inandırıcı bilgiler vermektedir: "*İd*" kökü, *göndermek*, *serbest kılmak*⁹¹ anlamına gelmektedir. Aslında, en eski çağlardan bugüne, "*iduk*" tanrıya adanan bir hayvandır ve bir kere adak olan hayvan öldürülmez, yük taşımada kullanılmaz, üstüne binilemez, sağlamaz vs. Bu, "*serbest kılınmış*" kendi haline bırakılmış bir hayvandır. Bu nedenle, bu sözcük "kutsal" ya da "tanrısal" (Thomsen'in yanlış çevirisinde olduğu gibi) ya da "aziz" olarak (Giraud'un yaptığı ve kendisinin de bilinmez bir nedenle üzerinde ısrar etmediği şekilde) çevrilemez. "*İduk*" bir hayvan serbest bırakılmıştır. "*İduk*" bir yer de (toprak, su, göl vs...) pekala serbest bırakılmış olabilir: bu yere ekin ekilmez, bu yerde avlanılmaz, bir göl ya da deniz ise balık avlanmaz, üzerinde koyun otlatılmaz, çadır kurulmaz.⁹² Böylece sözkonusu yer çok açık olarak kutsal ya da tanrısal bir yerdir. Ama önceden ona bu ismi vermek, anlamı değiştirmek olur.

Yazıtlarda, sık sık "*iduk yer-sub*" terimi öne çıkmaktadır. Bu bileşik deyim, doğru bir şekilde "*yer-su iduk*" olarak çevrilmişse de, pek çok tartışmaya neden olmuştur. Barthold, "yer ve su (*yer-sub*) deyimlerinin geçtiği bölümlerde, bunların, yeryüzü ruhlarının bütünü olarak değil de ayrılmaz bütün olan yer tanrılarının toplamı olarak görülmektedirler." demektedir.⁹³ Giraud ise, çoğul kullanarak "serbest kılınan yerler ve sular" önerisini getirmekte-

88 Tengri sıfatı burada öne koyulur. Oysa *Po-tengri* sözcüğünde sonda yer alır. (Daha sonra "*öd tengri*" teriminde olduğu gibi, bkz. Sonraki bölümlere).

89 Kaşgarlı, B. Atalay yayını, *Divan-ı Lugat'it-Türk*, Ankara 1941, 3 cilt, s. 377.

90 M.I. kuzey, 10. satır.

91 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 104. Kaşgarlı, B. Atalay yayını, *Dizin*, s.214.

92 Bunlar tam olarak Moğollar'ın "yasak bölgeleri"dir. Ama sanırım bunlar aynı zamanda mezarlık.

93 Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie Centrale* (Fransızca uyarlaması), Paris 1945, s. 12.

dir.⁹⁴ İlk bakışta haklı olduğu düşünülebilir. Ama daha sonra, bu görüşüne karşıt bir notunda "bugün bu deyimın bir tek yeri ifade ettiğini düşünmekteyim: Ötüken ormanı ve bir su akıntısı: Tamir ya da daha doğrusu bunun kaynağı" der.⁹⁵ Giraud'un düşüncesine katılırsak üç noktayı yadsınamız gerekir:

1) İıranlılar (ki bunların Tu-kiu'lerin üzerindeki var olan etkileri) milli sınırları belirlemede benzer bir terim kullanmaktadırlar.

2) Cengiz Han döneminde, oldukça tanınan ve aynı zamanda düşmanların da olabilecek (bu durumda Çinlilerin) "su ve yer cinleri"ne rastlamaktayız ve bu "cinler" çok güçlü oldukları gibi bekçilik ve koruyuculuk yapmaktadırlar.

3) Etnografya verilerinden öğrendiğimize göre her yerde "sahip-güçler" vardır. Barthold'a katılırsak birinci noktayı tamamen benimsememiz, ikinci ve üçüncü noktaları inkar etmemiz gerekir. Ayrıca yazıtlarda da serbest kılınmış herhangi bir "kutsal" yerden söz edilmemektedir. Bence bu örnek, bu iki görüş tarzına özellikle de *iduk yer sub* deyiminin Ötüken ormanı ve Tamir'in kaynağını belirttiği şeklindeki inanışa en güçlü karşıt örnektir. Çünkü metinlerde bu yerler gerek olduğunda *İduk Ötüken* ve *Tamir iduk baş* yani Tamir'in serbest kaynađı⁹⁶ olarak belirtilmektedir. Bu terimlere yazıtlarda arada sırada rastlanmaktadır ve bunların yanı sıra üçüncü bir terim daha kullanılır.⁹⁷ Ama, gerek tesadüfen gerek dinsel rolleri ve stratejik önemleri yüzünden kullanılan bu anonim deyimlerin gönderme yaptıkları, etnografyanın daha sonra sahip güçler olarak adlandırılacağı kuvvetlerin ikamet yerleridir. Genel olarak, Türklerin bu deyimlerden kastettikleri de bütün bu yerlerin hepsidir.

"*İduk yer sub*" deyiminin işlevi yadsınamaz. Bunlar çok sık olarak önemli dönemlerde "Gök"le aynı anlamda kullanılmışlardır (yazıtlarda sürekli olarak Gök sözcüğüyle birlikte kullanılırlar). Tonyukuk ordusunu ilerletemeyince, Tengri, *iduk yer sub* (vb...) ona baskı yapar.⁹⁸ Bu güçlerden halkı ayaklandırmak gerektiğinde (daha önce verdiğim örnekte olduğu gibi) ve sadece Kağan'la ilgili olmayan bir hareketin yoğunluğunu belirtmek gerektiğinde söz edilir: "Çinli Kağan şöyle der: Türk halkını öldürüp, soyunu kuruttuğumda. Onu öldürmek için zaman geldiğinde. Yukarıda Türklerin Tengri'si, aşağıda Türklerin "*iduk yer sub*"u şöyle diyeceklerdir: Türk halkı bir hiç olmasın, Var olsun ve halk olsun."⁹⁹ Türklerin günlük hayatlarında var olan ve halka gökten daha yakın olan yer ruhlarına başvurmak, halkı hükümdarın siyasetine ve devlet dinine yakınlaştırmamanın bir yolu olsa gerek.

Ana-tanrıça Umay ile yazıtlarda sözü geçen tanrılar konusunu bitirmiş

94 Giraud, *Les Régnes*, s. 107.

95 Ibid., s. 207.

96 M. I, kuzey, 1. satır.

97 M. II'deki "iduk basda, kutsal kaynak"ın (25. satırda) Tamir'in kaynağı olduğu konusunda hiçbir bilgi yoktur.

98 Tonyukuk, 38. satır. RHR'de, CLIX, 1958, s.44. Burada benden önce de yapılmış bir ters anlama düşme hatasını yaptım. Bu yorumumda beliren soru işaretini açıklar.

99 M. I, 10-11. satırlar.

olacağız. Umay, bir ana-tanrıça (?) ya da azından bereket tanrıçası, plasenta (son) ile ilişkili olarak yeni doğanların koruyucusu (Kaşgarlı, *Umay*'ı placentada olarak çevirir) hatta plasentadaki güç ya da onun temsil ettiği gücün simgesidir. Kül Tigin'in mezar taşında imparatoriçenin *Umay*'a benzediği yazılıdır.¹⁰⁰ Bu tanrıça konusunda, karşılaştırma yöntemine başvurmalıyız. Bu inceleme E. Renan Derneği'nde L. Bazin tarafından yapıldı¹⁰¹ ve ben de pek çok defa bu tanrıçayı inceledim. Giraud bu konuda bazı soruları da beraberinde getiren bir uyarıda bulunmuş olmasaydı bu konuya bir kere daha dönmeyecektim. Bir yazıt kalıntılarında (Ulan Batur) *Umay* tam olarak *yer*'le aynı koşullarda "yani, yer öteki cümlelerde hangi amaçla kullanıldıysa"¹⁰² ve Tengri'yle özdeşleştirilir.¹⁰³ Bu sorunun oldukça karmaşık olduğu açık. Acaba Yer ve Umay "aynı ve tek bir tanrıça" mı?¹⁰⁴ Genel dinler tarihi her ikisi arasında ortak noktalar bulunabileceğini göstermiştir. Yer, (Umay gibi) dışildir, üretkendir ve pek çok inanç sisteminde ana tanrıça, yeni doğanların ve öksüzlerin koruyucusudur. Görülüyor ki ikisini özdeşleştirmek ya da birbirine karıştırmak kabildir. Ama burada sözkonusu bir karışıklık değil. Ulan Batur yazıtı ondan yeterince yararlanmamıza imkan vermeyecek kadar dağınık ve parçalanmış haldedir.¹⁰⁵ Burada bazı "güçler"den söz edilir ama, ne tür güçlerin sözkonusu olduğu açık değildir. Ancak yazıtın kaybolan parçaları bulunursa bu sorular cevaplanabilir. Bu durumda yalnız elimizdeki bilgileri değerlendirmeliyiz ve buna göre Giraud'un varsayımını dikkate alınmaz. Yer oldukça tanınan bir tanrıdır. Umay da öyle. Ama aynı değere sahip olduklarını söylemek güçtür ve bize kesin bilgiler veren, çok iyi incelenmiş öteki metinlerdeki kavramların karıştırılmış olması pek olası değildir.

Umay hakkında bildiğimiz kısıtlı bilgileri değerlendirirsek, Umay'ın, bir yerde placentada olması nedeniyle bireyin doğumdan önceki yaşamındaki varlığı (ya da onun gizemli ortağı her neyse) olarak onun en önemli güçlerinden birini, onun şuur altını simgelediğini görürüz. Yazıtlarda Umay'ın isminin geçmesinin nedeni, ulu tanrısal bir gücün ve kendisine yakın ruhların etkisiyle hareket eden insanın aynı zamanda kendi inancı ve kaderiyle de yönlendirildiğini göstermek midir acaba (?) İmparatoriçeyle benzerliği, bu annetanrıça ile hükümdarın annesi arasında bir bağ kurulabileceğini gösterir ve yeryüzü üzerindeki tüm erkekleri temsil eden eşinin yanında, belki de yeryüzündeki tüm kadınların temsilciliğini yapan "anneyi" yüceltir. Ulan Batur'daki metinde Umay imparatoriçe olarak adlandırılır. Tıpkı Gök'ün imparator olarak adlandırıldığı gibi. Umay'ın devreye girmesiyle hükümdarla doğrudan ilişkili bir tanrının müdahalesi sağlanır. Ayrıca, *iduk yer sub* olarak da adlandırıldığına göre bir aile tanrıçası olarak da kabul edilebilir (bkz. Modern

100 M. I, doğu, 31. satır.

101 L. Bazin, La Déesse-mere chez les Turcs pré-Islamiques, Bull. Ste. Renan, 2, 1953, s. 124-126.

102 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 106.

103 *a.g.e.*, s. 106.

104 *a.g.e.*, s. 107.

105 Ulan Batur'da sadece 4 satırın ilk kısımları vardır: "Kögmen../ Idun ver sub../ Umay Hatun.../ qan Tengri... (H. N. Orkun, II. Cilt, s. 161).

Türk dünyasında plasenta ile ilgili çok sayıda ritueller). *İduk yer sub* gibi o da bir tür özel halk inancı olarak yer alır. Varsayımlar çoğaltılabilir ama, bunlardan birinde karar kılmamamız. Umay'ın tamamen farklı bir yerde olduğu, çok önemli olduğu ve daha sonraki dönemlerde olmayacağı kadar önemli bir konumda yer aldığı da söylenebilir.

Daha önceki bölümlerde, bir ateş tanrısına ya da en azından arındırıcı (veya arılık simgesi) kutsal ateşin varlığına inanma nedenlerimi sıralamıştım. Tekrar o konuya dönmeyeceğim. Yabancı kaynaklara göre Türklerin bir inanç haline getirdikleri ateş değildir. Theopylacte Simocatta, Gök, Yer ve Ateş'in adlarının geçtiği listede "havaya" ve "suya" dini anlamda saygı gösterildiğinden söz eder. "Hava" konusunda başka bilgiye sahip değiliz ve T. Simocatta'nın sözlerinden başka başvuracak kaynağımız yoktur. "Su" konusuna gelince, daha önce "serbest kılınan" (*iduk sub*) nehirleri görmüştük ama *sub* her zaman *yer*'le ilgili bir anlamı belirtir. Aynı şekilde "Tamir'in kaynağı da "serbest kılınmıştır". P. Pelliot, Parker'in düştüğü bir ters anlamı düzeltirken¹⁰⁶ Çinlilerin Türklerin To-jeu ırmağıyla ilgili bir inanışları olduğunu söylemiştir ama bunu çok farklı bir bağlamda söylemiş olmalı. Prens Kül Tigin'in bir "göl prensi" olduğunu söylemeliyiz ve Kaşgarlı'ya göre¹⁰⁷ Tu-kiu'ler daha sonra Karluklar'ın da yapacağı gibi, "zekalarını bir gölle" karşılaştırma alışkanlığına sahiptir. "Su" ile ilgili bilgilerimiz yetersiz ama incelemeyi öteki Altay toplumlarında da sürdürürsek ve elimizdeki fazla kesin olmayan tespitlerden yola çıkarak Tu-kiu'lerde bir tür su tapınıcı olduğunu söyleyebiliriz.

Gök'e böylesine tapan ve onun birliğine böylesine inanan Orhun Türkleri'nin yıldızlar (Bu gök'ün sakinleri) hakkında ne düşündükleri ve onlara ne gibi roller verdikleri konusunda fazlaca bilgiye sahip değiliz. Astrolojiyle ilgili bir inanış olduğu (astrobiyoloji) kesindir. Gök cisimlerinin hareketlerine gösterdikleri ilgi önemli gibi gözükmektedir. Çinliler bize, savaşmak için Türklerin dolunayı beklediklerini aktarırlar;¹⁰⁸ *Kağan*'ın çadırının güneşe duydukları saygıdan ötürü doğuya doğru kurulduğunu söylerler. Bunun doğru olabileceğini daha önce kabul etmiştim. Aslında, bu güneşe yönelme hareketi oldukça simgesel bir hareket. Güneşin doğuşu bir doğum olayıdır, batışı da ölüm demektir. Ayın evreleri, doğum, doruğa çıkış ve kayboluş dönemlerini belirler. Tu-kiu'lerin de bu şekilde düşünmesi doğaldır. Örneğin Kül Tekin ve Bilge Kağan'ın cenaze törenleri için seçilen tarihlerde bu inanışa rastlıyoruz (öldükten çok sonra gömülmüşlerdir.). Kül Tekin'in cenaze töreni, 22 Haziran'da (gündönümü), Bilge Kağan'ınki 1 Kasım'da (gündönümünden az sonra) yapılmıştır. Her iki prens de, ayın kayb olduğu oldukça karanlık ve uğursuz bir günde 27. günde gömülürler. Ayın evreleriyle (gücün bitimi) güneşin evreleri (gücün zirvesi) arasında bir çelişki olduğu düşünülebilir. Bu ikinci durumda belki de sözkonusu olan, ölüye öteki dünyada maksimum gücü vermektir ya da çöküşün başında olduğu düşünülür.

Bir yıl, Boğa takımyıldızından yedi yıldızın (Ülker) hareketine göre bölü-

106 Parker, *The Early Turks*, o.c., s. 166 (ayrıca ss. 123 ve 129); Pelliot, *Neuf Notes*, o.c., s. 214, nr. 3.

107 Kaşgarlı, *Divan.*, I. Cilt, s. 108.

108 Stanislas Julien, *Docum.*, s. 28.

nür. *Hautes Etudes*'deki seminerleri sırasında L. Bazın bu takım yıldızların (Ülker) Türk takviminde temel bir rol oynadıklarını göstermiştir. Ülker aşlında bölünmeyi ve paylaşımı belirten Ül eyleminin geniş zamanıdır. Önemli dönemler "Ülker" yıldızlarının batış (eliak) ve doğuş (akrnik) anlarıdır. En önemli geç dönem Türk Tanrıları'ndan Ülgen'in Ülken sözcüğünün zamanla değişmiş bir şekli olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır.

Orhun yazıtlarından ikincisinin (II) sonunda sözü geçen gökkuşağı (Gök köprüsü) konusunda fazla bir şey söyleyemeyiz. Atalar tapıncı ya da senenin yenilenmesiyle bir ilgisi olduğu söylenebilir.

Astroloji inancı kendisini en iyi Tu-kiu'lerin ve onların ötesinde tüm Altay toplumlarının 7 ve 9 (gezegenlerin sayısı) sayılarına ve bunların türevlerine verdikleri önemde gösterir. R. Giraud yazıtlarda adı geçen 7 ve 9 (özellikle 7) sayılarını ve bunların türevlerini ve katlarını saptamıştır, elde edilen liste çok ilgi çekicidir, ama R. Giraud'nun yine de "bu liste bazı sonuçlar çıkarmamıza imkan vermez" demesi şaşırtıcıdır.¹⁰⁹ Aslında "evren"le uyum içinde olabilmek için *El-Teriş Kağan*'ın etrafında toplanan adam sayısı 700¹¹⁰, Kül Tigin'i izleyen adam sayısı da 17, 70 ve 700¹¹¹ olmalıdır. Benim farkettiğim bir konu da, prenslerin yaşam öykülerinde tarihlerin 7, 9, 17, 27, 47 sayıları etrafında döndüğüdür; bunun özellikle yapıldığını ve bunların gerçek tarihleri yansıtmadığını düşünüyorum. Bu konuyu öteki Altay toplumlarıyla karşılaştırsak inandırıcı sonuçlar elde edebiliriz.¹¹²

Cenaze törenleri incelendiğinde inandırıcı bir ısrarla aynı sayılara rastlıyoruz. Çinliler Tu-kiu'lerin cenazesinin etrafında yedi kez döndüklerini söylemektedirler.¹¹³ Bu hareket, Gökteki yedi yıldızın hareketine uymaktadır. Öteki Altay toplumlarını ve farklı dönemleri incelediğimizde, modern yaşantılara kadar uzandığımızda ölünün yüzünün yedi kez çizildiğini (bu yedi çizik, evrensel ağaçların yedi kerteğine uyar ve ayrıca çağdaş şamanizmde göğün yedi katına uymaktadır) ve dul eşin yedi gün boyunca saç örgülerini açık bıraktığını vs., görmekteyiz.¹¹⁴ Bu tür örnekler oldukça çok ve varlıkları kesindir; Tu-kiu'lerde 7 rakamıyla ilgili inanışlara verilen örneklerin çokluğu bu toplumda gök cisimleri (yıldızlar) tapıncı olduğu konusunda en ufak bir kuşku bırakmaz.¹¹⁵

Yine karşılaştırma yöntemi sayesinde Tu-kiu'lerde sancak tapıncının varlığına rastlıyoruz. Kurucu kahramanın, hanedanın en büyük kişisinin, ölü hükümdarın ruhunun yerleştiği sancağa tapınma âdeti özellikle Moğol döneminde varlığını hissettirir ve Cengiz Han'ın ölümünden sonra öyle yay-

109 R. Giraud, *Les Régnes* s. 127.

110 M. II, 4. satır.

111 M. I, doğu 10-11. satırlar, M. II, doğu, 11-12 satırlar.

112 Hocam Jean DenyY, *Melanges*, Louis Massignon makalesinde, 70-72 sayılarının Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle önem kazandığını söylemiştir (s. 414). Ama ne yazık ki, ben aynı düşünceye değilim.

113 S. Julien, *Docum.*, s. 28.

114 Bkz. Örneğin Katanov, *Über die Bestattungs Gebrauche bei den Türk-stämmen und Ostasens*, Keleti Szemle, 1900, s. 275, 290.

115 Yakın zamanda Altay uygarlığında bu sayıların simgesel değerlerini inceleyeceğim.

gınlaşır ki, bu tapınca nerede ise "Cengiz Han dini" denilmeye başlanır. Yazılarda sancak tapınıcı ile ilgili hiçbir gönderme yoktur. Ama daha sonraki yüzyıllarda gelişen olaylar dikkate alınınca, Çinlilerden edindiğimiz bilgilere güvenebiliriz. Çinlilere göre, Kağan'ın çadırının önünde her zaman üzerinde bir kurt başı tasviri bulunan bir sancak dalgalanırdı.¹¹⁶ Bunun nedeni, ataları dışı kurdun anısına saygı olmalı.¹¹⁷ Chavannes, kurdun Türklerin totemi olduğunu söyler ama bugün bu sözcüğün anlamı daha iyi bilindiğinden varsayımın o kadar da kesin olmadığı görülüyor.¹¹⁸ Sancağa tapınıldığına göre, sancak, koruyucu bir ruh ya da ırkın erdemlerinin simgesi olmalı. Kurdun anısı bu şekilde varlığını uzun yıllar sürdürdüyse, (daha sonraları da başka biçimlerde de olsa aynı anıya rastlanacaktır) kurdun herhangi bir hayvan olmadığı, ayrıcalıklı bir yeri olduğu anlaşılıyor. Daha sonraki dönemlerde kurt efsanesinin geliştiği ve yaygınlaştığı görülecektir.

Yasalar ve Töre

Orhun Türkleri İmparatorluğunda geçerli olan töre ve yasalarla ilgili yerli ve yabancı kaynakları farklı biçimlerde değerlendirmeliyiz. Yabancı kaynaklar en genel özellikleri ortaya koymaya çalışırlar, normal koşulları ya da gözlemcinin en çok dikkatini çeken yönleri öne çıkarırlar. Bilinçli ya da bilinçsizce değer yarguları geliştirirler ve gözlemciye önemli görünen noktalar üzerinde ısrarla dururlar, doğal olarak kendi kendine gelişen olayları vurgularlar ya hükümdarın ya da siyasal liderlerin önemli gördüğü konular, yasalar ya da çok temel nitelikli olaylar üzerinde dururlar. Aynı zamanda önemli ciddi sonuçlar doğuran olayları ya da toplumun, imparatorluğun ve evrenin (aslında bu üçü birbirinden ayrılmaz bir bütündür) aldığı riskleri, hataları, kayıpları, aksaklıkları ya da günahları ele alırlar.

Çinlilerin verdikleri bilgiler çok genel bilgilerdir ve metinlere sadık kaldıklarını kabul ettiğimiz çevrilere bakacak olursak, bunlar oldukça tartışılır niteliktedirler. S. Julien'in çevirisinde "Tu-kiu'ler yaşlılara önem vermezler ve en verimli yaşlarında bulunan genç ve güçlü insanlara büyük saygı duyarlar." demektedir.¹¹⁹ Burada konu edilen sorun oldukça karmaşıktır. Herhalde Çinlilerin düşündükleri gibi "yaşlıların ölüme terkedilmesi" âdetinin Antik Çağ'dan beri Orta Asya'da var olduğu bilinmektedir.¹²⁰ Buna karşın tarih bize Çin Yıllıkları'nın bazen yanlış yargılarda bulduklarını göstermiştir. Orduların başındaki yaşlı kumandan Tonyukuk'a çok saygı duyulurdu, her zaman onurlandırılırdı, hükümdarın kararları üzerinde etkisi vardı ve hatta her ne kadar bundan böbürlenirse de dönem dönem imparatorluğu Tonyukuk yönetirdi.

Suçlar ve cezaları konusunda, Çinliler doğrudan en ağır olanlarından

116 S. Julien, *Docum.*, s. 103; Chavannes, *Docum.*, s. 221 vb.

117 Chavannes, *Docum.*, s. 220, nr. 3.

118 Id., *Ibidi*, s. 220-221.

119 S. Julien, *Docum.*, s. 8.

120 Strabon, XI. Kitap, XI. Bölüm, TORII, *Populations primitives de la Mongolie orientale*, *Journal of the College of Sciences*, Tokyo Devlet Üniversitesi, XXXVI, 4. makale, Tokyo, 1914; STEIN, Leao-Tche, T'oung-pao, XXXV, 1939, s. 43.

söz ederler: "İsyan her zaman ölümle cezalandırılırdı"¹²¹ gibi. Bu konuda, tarihte pekçok ayaklanma olduğu, pek çok hükümdarın kaçırıldığı ve öldürüldüğü görüldüğü halde, bu ceza konusunda hiç kuşku yoktur. Bu ceza, Türkçe kaynaklarda dolaylı bir biçimde doğrulanır. Bu çok önemli bir noktadır. "Bir insanı öldüren ya da evli bir kadına tecavüz eden kimse de ölümle cezalandırılırdı." Fakat bu ceza sadece boyun içinden biri öldürülürse sözkonusuydu; düşmanlar ya da yabancılar öldürülebilirlerdi. Her ne kadar bu cezadan Tu-kiu'ların yazıtlarında söz edilmiyorsa da, bunun örneklerine daha sonraki dönemlerde sık sık rastladığımızdan böyle bir yasa olduğu doğru olmalı. Yine, daha sonraki dönemlere ait bir kaynakta bir kadına cinsel tacizde bulunan birinin nasıl öldürüldüğü anlatılır: "Önce hadım edildi, sonra ikiye bölündü."¹²² Bu olayın gerçekliği konusunda derin kuşkularım var. Burada suçlunun idamı kanlı olmaktadır, oysa daha sonra öğrendiğimiz gibi Türkler kan akıtmaktan hoşlanmazlar ve kendi ırklarından olanları ya boğarak ya da boğazını sıkarak öldürürlerdi (Savaşta ölüm kanlıdır, bu iyi karşılanır. Çünkü kan düşman tarafından akıtılır)¹²³. "Genç bir kıza saldıran kişi ağır bir para cezasına çarptırılırdı ve genç kızla evlenmek zorunda bırakılırdı." Oldukça katı bir evlilik kavramı olduğu anlaşılan bu konuda yeterince kaynak olmaması üzücüdür (bu tür bir kuram belki bizi şaşırtmaz ama bu konuda bilgimiz yok). Burada, Tu-kiu'ların kendi içlerinde evlendikleri sonucu çıkarılabilir. Söz konusu olayda tecavüze uğrayan genç kız aynı boydan olmalı. Türklerde çok sık görülen topluluk içinde evlilik konusu daha geniş bir incelemenin konusu olabilir.¹²⁴ Saptadığımız birkaç örnek bize evliliğin ihtişamlı bir törenle kutlandığını, dinsel yanının ağır bastığını ve adak adandığını göstermiştir.¹²⁵ Ama bu çok açık değildir ve adağın evlilik bağıyla birleşen boylarla ilişkili olduğu düşünülebilir.

"Bir kavgada birini yaralayan kimse, verdiği zararla orantılı olarak para cezasına çarptırılır. At ya da başka bir şey çalan kimse, çaldığı malın değerinin altı katını öder."¹²⁶ Böylelikle, birinin kötü davranışıyla bozulan sosyal düzenin, bu davranışın telafisini sağlayan para cezaları sayesinde nasıl yeniden düzenlendiği konusunda bilgi ediniyoruz. Bu konuda bize şüpheli gelebilecek hiçbir nokta yoktur.

Yemin, Gök'ün üzerine edilir ve onun adı altındadır.¹²⁷ Dolayısıyla yemin çok önemlidir ve kesinlikle bozulamaz. Bu, Osmanlı dönemine kadar uzanan bir Türk geleneğidir (Bkz. İkinci Kosova Savaşı).

121 S. Julien, *Docum.*, s. 8.

122 *a.g.e.*, s. 28.

123 *a.g.e.*, s. 29.

124 Abdülkadir İnan grup dışından yapılan evliliğin (exogamie) Türkler'de yerleşik olduğunu göstermiştir. *Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri*, s. 105-113, *Türk dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, H. Eren ve T. Halası Kun tarafından yayınlanmıştır. I. Cilt. Ankara 1950. Buna karşın, "endogamie" konusunda daha iddiasız ama iki tür Türk geleneği olduğunu gösterme açısından gerekli bir inceleme yapılabilir.

125 Weger, *Texas historiques*, II. Cilt, s. 1463-1464 ve 1543.

126 S. Julien, *Docum.*, s. 9.

127 S. Julien, *Docum.*, s. 48; Pelliot, *Neuf Notes.*, o.c., s. 209.

Türkçe metinleri incelediğimizde yasalar ve töre konusunda oldukça farklı bakış açılarına sahip olduklarını görüyoruz. Dikkatimizi çeken ilk nokta, cezalandıran tanrının, bazen kutsal değerler diğer biçimleriyle birlikte hareket eden büyük Tanrı Tengri'den ken olduğudur. Onun için ölümden başka ceza yoktur. Ceza gerektiren suçlar büyük suçlardır.

Bunlar sırası ile:

1) Tanrı'ya itaatsizlik ve Tengri'ye boyun eğmemek¹²⁸. Bu oldukça belirsiz bir konudur, yazıtlarda bu konuyla ilgili hiçbir özel anlatıma rastlamamıza karşın her şeyin kutsal düzenin bir parçası olduğu ve kutsal düzene uymayan her şeyin cezalandırılacağı düşünülebilir. Aslında Tengri'nin emirleri ikinci, üçüncü, dördüncü önermelerde söylenenlerin tam aksiyle özetlenebilir.

2) Kağan'ın tahttan indirmek¹²⁹. Bunun çok ciddi bir suç olduğu görülüyor. Çünkü kağan "Tanrı'nın benzeri ve onun seçtiği" olduğuna göre bu, aynı zamanda Tanrı'ya karşı gelmektir.

3) Savaşa gitmeyi reddetmek¹³⁰. Böyle bir itiraz sonucunda, seçilmiş halk er ya da geç yıkılacak ya da başka bir siyasal gücün boyunduruğu altına girecektir. Bir erkek *alp* ve *bilgeyse*, cesaretli ve akıllı ise saygındır. Tonyukuk düşmanlarına şöyle dedirtir: Türukler'in Kağan'ı cesurdur, danışmanı bilgedir. "Eğer, bu ikisi yaşıyorsa bizi öldürürler."¹³¹

4) Bir düşmana boyun eğmek. "Çünkü (başka bir halkın) emri altına girmişlerdi, Tengri "ölsünler" emrini verdi. Türuk halkı öldü, kayboldu, yok oldu¹³². Bu suç, ikinci ve üçüncü önermede işlenen suçların bir sonucudur.

5) (Düşman için) seçilmiş halka karşı gelmek. Tanrı'nın istediği tüm halkların göğün altında birleşmesi, yeryüzünde barış olması, evrende mükemmel uyumun sağlanması, bu şekilde hep tehdit altındadır.

R. Giraud toplum sorumluluğunun gelişim sürecini göstermesi açısından son derece ilginç bir değerlendirme yapmıştır. Orhun yazıtlarındaki bir bölümden yola çıkarak, "Biri bir suç işlediğinde, onu cezalandıran klanı, ailesi ya da halkı değildir."¹³³ "Ceza öncelikle yeryüzünün hâkim güçleri tarafından verilir" demektedir.¹³⁴ Yakında basılacağını söylediğim bir çalışmamda da belirttiğim gibi prens, Tanrı (=yaptırım) adına ceza verebilir. Tüm toplumun suçu telafi etmeye, çalıştığı burada daha iyi anlaşılıyor. Eğer toplum bunu yapmazsa, sonuçlarına katlanır ve sorumluluğu üstlenir ve Gök de ceza vermekte gecikmez. Ölüm sadece tek bir kişiye verilen ceza değildir, bundan payını tüm toplum alır. R. Giraud buradan çok anlamlı olan şu sonuçları çıkarır: "Bu ancak klan mantığı içerisinde anlaşılacak bir toplumsal

128 "Düzen" açıkça dile getirilmez ama metinde satır aralarında belirtilir.

129 Tonyukuk, 3. satır; Giraud, *Ins.*, s. 53 ve 59.

130 Tonyukuk, 3. satır; Giraud, *Ins.*, ss. 53 ve 59.

131 Tonyukuk, 10. satır; Giraud, *Ins.*, s. 60. Bkz. 21. satırda neredeyse tamamen aynı metin, Giraud, s. 61; 29-30. satırlar, Giraud, s. 62.

132 Tonyukuk, 3. satır; Giraud, *Ins.*, s. 53-59.

133 M. I, güney, 6. satır; M. II, kuzey, 4. satır.

134 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 109.

sorumluluk göstergesidir."¹³⁵ Bunda hiç kuşku yok; ancak Türklere bu tür bir toplum sorumluluğunun olduğunu tespit etmek de övgüye değer. Tukiüler tarafından cezalandırılan düşmandan başka kim olabilir? R. Giraud'un sözlerine ekleyebileceğim şey ölüme kadar varan bu toplum sorumluluğu göksel halkın (Kök Türükler) neden savaşta tanrı adına öldürdüğünü ve neden sadece bu sebepten tüm düşman halklarının yok edildiğini açıklıyor. Bunlar, Türükler'in boyunduruğu altına girmeyen yani Gökteki tek otoritenin yeryüzündeki yansıması olan imparatorun emrine girmeyi reddeden halklardır.

Ceza insanlar tarafından verilmezse kendiliğinden gelişir, Tengri'in dolaysız müdahalesi belirgin olmadan (ama müdahale ettiği her zaman bilinir) gerçekleşir. "Çünkü yöneticiler ve halk düzene uymuyorlardı... çünkü düşman (Çinliler) ağabeyler ve kardeşler arasına fitne soktu ve *beyler* ve halkları birbirlerini karşı suç işlediler, Türk halkı bozuldu..., oğulları esir oldu, iffetli kızları odalık oldular."¹³⁶ İlkel dinleri araştıran bir tarihçi, bir tabunun ihlalinin ardından kötülüklerin ve felaketlerin gelmesi olgusunu hemen görecektir. Ama, burada sözkonusu olan bir tabunun ihlali değil düzenin bozulmasıdır, daha fazla çıkarsamada bulunabilmek için bu olgulardan yola çıkabiliriz.

Bir kez bu noktaları belirledikten sonra, yazıtlar bize sadece hatalardan ve genelde belirsiz suçlardan söz ederler. Bu suçlar halka karşı işlendiklerinde ölüm cezasını getirirler. "Çünkü bilmiyordu, çünkü bize karşı suç işledi, *Kağan* öldü, *beyler*, *şefler* de öldüler"¹³⁷. Toplum sorumluluğu ve prensiyle halkı arasındaki özdeşleşme bir kere daha karşımıza çıkıyor. Çünkü prensler cezayı halkları adına öderler. İhanet suç demektir. Türük bir rehber yolunu şaşırır ve "boğazlanır"¹³⁸. Bu örnekte konuyu daha ileri noktaya götürecektir ve başka kaynaklarda doğrulanan bir kuramın kavramlarına gönderme yapıyor. Tanrı yolunda "suç" kabul edilemez. Rehberin ihanet edip etmediğini bir an bile sormuyorlar. Öyle ki, fazla tanımadığı bir yolda bir "kar yığılması" yüzünden istemeyerek yanılmış da olabilir ama yine de öldürülür. Bu, zevk için öldürmek değildir: "Hata ölümü gerektirir."

Kutsal emirler ve suçların tafisiyle ilgili kuram evrensel bir yasaysa bu kurama, ısrarla Ötüken ormanında kalmanın şu ya da bu şekilde dayandırılmasında rastlıyoruz. "Türük *kağanı* Ötüken ormanında" oturduğunda, imparatorluk da sefalet olmaz. "Ötüken ormanında oturursan sonsuza kadar imparatorluğun başında kalırsın." Bu hiç kuşkusuz siyasetle ilgili bir vasiyet. Ama daha ileri gidersek, imparatorluğun devamının Tanrı'nın iradesine bağlı olduğunu söyleyebiliriz. (Bu konuda biraz önce söylediklerime bkz.). Belki de, hep aynı şeyi tekrar etmekten sıkılan Tonyukuk Ötüken'in stratejik ve dinsel öneminden bahsetmeyi unuttur. Fakat sonra, sanki bundan bahsetmiş gibi "Eğer bir halk, *nerede olursa olsun, yetersiz bir kağana* sahipse, ne felaketler gelir başına kim bilir."¹³⁹ der. Orhun yazıtları "yetersiz" sifa-

135 a.g.e., s. 109.

136 M. I, 6 ve 7. satırlar.

137 M. I, 19. satır.

138 Tonyukuk, 26. satır; Giraud, *Ins.*, s. 55 ve 62.

139 Tonyukuk, 56-57. satırlar; Giraud, *Ins.*, s. 57 ve 64.

tının anlamı konusunda bize yeterli bilgiyi veriyor. "Bilgisiz (*bilgisiz*) kötü (*yabloğ*) kağanlar, bilgisiz ve kötü/yöneticiler."¹⁴⁰ Tonyukuk tarihte bilgisiz kötü kağanlar olduğunu ve gelecekte de var olabileceğini bilmektedir. Kağanlar, bunu hatırlamazlar bile. Ama Tonyukuk muhafazakâr ve devletine bağlı bir devlet adamı olarak (görünüşte farklı olsa da) eğer prens Tanrı'nın rızasını almadıysa, Gök'le uyum içinde değilse, Türüklerin en mükemmel, en kutsal yere yerleşmiş olmalarının bir anlamı olmadığını farkındadır.

Ruh ve Öteki Dünya

Daha sonraki dönemlerde araştırılan ve Altay halklarının inandıklarını bildiğimiz pekçok "ruh"a Tu-kiu'lerin dinî inanışlarında rastlamıyoruz.¹⁴¹ Metinler bize *kut'un* bir *ruh* olduğunu, yaşam desteği olduğunu Tengri'den geldiğini ve Tengri'ye döneceğini söylemeseler de, doğrulanan tek ruh benim daha önce sözünü ettiğim "*kut-ruh*"dur. Bu bilgiyi etnografya verilerine borçluyuz. Ona bu anlamı, Antik Çağ'ı ve Ortaçağ'ı kapsayan oldukça ayrıntılı ve uzun bir inceleme sonucunda verdim (*kut'un* genelde *mutluluk* olarak çevrildiğini hatırlatırım). Tekrar *kut'u* incelemek niyetinde değilim. Bu konudaki incelemem henüz yayınlanmayan bir çalışmada yer aldı¹⁴² ve "ruh", ölüm, öteki dünya ve cenaze törenleri hakkındaki uzun tartışmalarda bu konuda bilgi edinmemizi sağlayabilir. Ben bu konulara kısaca değineceğim.

Sancağa tapma eyleminin nedeni (bkz. önceki bölümlere) bunda bir *ruhun* bulunduğu olan inançtır. Çince metinler bize bunun ata kurdun ruhu olduğunu söylüyorlar, ama daha bu dönemden prenslerin ruhu olması da mümkündür. Nitekim daha sonraki dönemlerde bunun doğru olduğu görülecektir. Balbal'ların ve cenaze törenlerinin yüceltilmesi, yeryüzünde, bir ya da birkaç "ruhun" ölümden sonra tabutta olsun (olası mekan) balbal'da olsun (düşmanın "ruhlarından" birinin kesin mekanı) varlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir. Fakat inandırıcı sonuçlar çıkarabilecek kadar iyi ve kesin bilgilere sahip değiliz. Denebilecek tek şey kişide bulunan ve ona hayat veren gücün tek bir "güç" olarak düşünülmediği ya da en azından bu gücün ölümden sonra farklı kaderleri paylaşmak için bölündüğüne, parçalandığına inanıldığıdır.

Ama insan hayatının beden ölümüyle son bulmadığı açıktır. Öteki dünya ve ölümden sonra yaşam inançları Tu-kiu'lerin temel inanışlarındandır. Bu konuda kuşku uyandıracak tek şey "hiç olmak, ölmek" anlamında kullanılan "yog bol" terimidir. Fakat ölümden sonra yaşayacağı yer bize tam olarak verilen kişiler için kullanıldığından bu deyim sadece yeryüzündeki bir oluşu bildirdiğine inanmamız gerekir, bu deyimden anlaşılması gereken "yeryüzünden yok olmaktır". (pekçok örnekte doğrulanan anlam da budur). Bu nedenle bu deyim metafizik anlamlar yüklenmemelidir.

140 M. I, 5. satır.

141 Daha uygun bir sözcük olmadığı için bunu kullanıyorum, yetersiz olduğunun farkındayım.

142 Yakında yayınlanacak *La mort chez les peuples altaïques anciens et medievales, d'après les documents écrits*. [Bu kitap Altay Türklerinde Ölüm adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Çev. A.Kazancıgil), Kabalıcı yayınları, İstanbul 2001].

Gökyüzünde yaşam açıkça doğrulanmıştır. Kül Tigin yazıtında ölen prene "Gökte canlılar arasındaymış gibi davranacaksınız" denir¹⁴³. Göğe yükselmek için, saman gibi evrensel bir yolculuğa çıkılmalı ve yükselmelidir. Oysa, saman genelde uçarak yükselir. Ölü de böyle yapar. Yazıtlardaki metinlerde sık sık "uçtunuz" denilmektedir¹⁴⁴. "Amcam Kağan uçarak gitti"¹⁴⁵, "Kül Tigin koyun yılının 17. gününde uçtu."¹⁴⁶, Uç filinin sürekli kullanımı bizi kaçınılmaz olarak ölüm ve kuş ilişkisine götürüyor ve hiç kuşkusuz bir özdeşleştirme yapmamıza imkan veriyor. Bugün şaman, göğe yükselmek için, bir kuşa biner ya da kuşun kendisi olur. Hiç kuşkusuz ölü de aynı şeyi yapar. Bu da Barthold'un "uç" eylemi hakkında *sungar boldi* deyimini "Ak-doğan oldu"¹⁴⁷ şeklinde açıklamasını doğruluyor. R. Giraud ise bu eylemi dinler tarihindeki bir bilgi eksikliğinden dolayı (bir dilbilimci için hoşgörülebilir) VIII. yüzyılda yaşayan Türklere oldukça yabancı bir kavramla "ruhun başka bir varlığa geçmesi" olarak açıklıyor.¹⁴⁸

Tu-kiu'ler dönemi bize öteki dünyadaki yaşam hakkında fazla bilgi vermiyor. Tek bilgi "Gökte canlılar arasındaymış gibi olacaksınız." cümlesi. Bu cümleden anladığımız gökyüzünde yaşamın yeryüzündeki yaşama benzediğidir. Bu sonuç kabul edilebilir. Çünkü daha sonraki dönemlere ait metinlerde bu düşünce çoğunlukla doğrulanıyor.

Bu, R. Giraud'un dikkatini çeken bir noktayı açıklamak için uygun bir fırsat. Bir oğlun, kardeşin ya da yeğenin babalarının, ağabeylerinin, amcalarının ölümüyle dul kalan eşiyle (kendi öz anneleri dışında) evlenmeleri âdeti Tu-kiu'lerde var mıydı? Giraud haklı olarak bu konuda "50 yıllık bir geçmiş anlatan çeşitli anıtların bu tür bir evlilikten bir kere bile söz etmemiş olmalarını" ilginç buluyor ve bu konudaki kuşkularını dile getiriyor.¹⁴⁹ Ben de onun gibi yazıtların bu konudaki sessizliğine şaşırıyorum ve onun, böyle bir soru sormakta haklı olduğunu düşünüyorum. Özellikle de sözkonusu âdetin Orta Asya Altay bölgesindeki en yaygın, en bilinen ve eksiksiz olarak en iyi biçimde anlatılan, açıklanan âdet olduğu düşünülürse bu durum oldukça düşündürücü. Yaşlı üvey anneleriyle istemeyerek evlenen mirasçıların niyeti ölen kimseyi öbür tarafta bir eşin karşılaşmasını sağlamaktır. Bu âdet zamanla yerini "eş ölümünden sonra kocasını mezarda da izlemelidir" anlayışını getiren başka bir âdete bırakır.

Dulların ölen eşlerinin akrabalarıyla evlenmeleri Çinlilere göre Hiyongnu'lar döneminden beri uygulanmaktaydı.¹⁵⁰ Bu göçebe kavimden Tu-kiu'lerin etkilendiği ve Çin yıllıklarında bunların kültürel benzerliklerinin sık sık vurgulandığı bilinmektedir. Aynı görenek VI. Yüzyıl ortalarında devam etmekteydi. Öyle ki, S. Julien'in çevirisinde "babalarının, ağabeylerinin ya da

143 M. I, güneydoğu.

144 M. I, güneydoğu.

145 M. I, doğu, 25 satır; M. II, doğu, 20. satır.

146 M. II, kuzeydoğu, 1. satır.

147 Barthold, *Histoire des Turcs*, o.c., s. 15.

148 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 110.

149 a.g.e., s. 125.

150 De Groot, *Die Hunnen die Vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig, 1921. s. 3.

amcalarının ölümünden sonra oğul, kardeş ya da yeğen bunların dul kalan eşleriyle ya da kızkardeşleriyle evlenirlerdi."¹⁵¹ demektedir. Bu metni inceleyen R. Giraud bunun, çok eski olduğu gerekçesiyle doğruluğunu reddeder ve ekler: "Bizi ilgilendiren dönemle ilgili Çince metinler de bu tür bir evlilikten söz etmezler."¹⁵² Bu belgeleri inceleyecek olursak, bunların genelde bir kuralı saptadıktan sonra bunu örneklerle açıklama gereği duymadıkları görülür. Fazla güvenilir olmayan başka bir çeviride "eski geleneğe uygun olarak" batılı Tu-kiu'lerde kaynıyla evlenen bir duldan söz edilir.¹⁵³ Sözlerime, bu kadar bilinen bir adetın Orhun Türkleri'nde varlığını sürdürmemesinin (gerçekliğine tanıklık edecek belge olmasa da) mümkün olmadığını söyleyerek son vermek istiyorum. Bu anlaşılmasız suskunluğun nedenini açıklamaya çalışacak olursak yazıtlarda adı geçen neredeyse tek kadın olan dul Hatun'un (imparatoriçe) bir tür saygınlık gereği böyle bir evlilik yapmaktan alıkonulduğunu; durumunun ve ayrıcalıklı konumunun onu kanunlar üstünde bir düzeye getirdiği düşünülebilir. Neredeyse tanrısal evlilik bağından uzak olarak Göğe dönüşü yani meşru ve tek eşine dönüşü sağlanır. Bu varsayımınla, bu âdetin görüldüğü ötekli Altay toplumlarında neden imparatoriçenin artık (hiçbir zaman) her kimle olursa ikinci evlilik yapmadığı açıklanabilir. Uzun bir süre önce De Guignes bilmeden bu soruyu aydınlatır: "Dul bir kadın ölü de olsa kocasına aittir ve bir daha asla evlenemez"¹⁵⁴ der. Bir büyüğün olduğu durumlarda, daha genç bir akrabayla yeniden evlenmek gereksiz bir önlem olarak gözükmemektedir.

Cenaze Törenleri¹⁵⁵

Çince kaynaklar, Türk hakimiyeti dönemlerinde cenaze törenlerinde çok büyük değişiklikler olduğundan söz ederler, VII. yüzyıl başında, değişiklikler başgösterir: "Eskiden ölüler yakılırdı. Şimdi onları gömüyorlar ve mezarlar yapıyorlar."¹⁵⁶ "Eski dönemlerde ölülerin yakıldığı doğrudur."¹⁵⁷ Bunun toprağa verme anına kadar ölen insandan arta kalanların korunması yöntemi olduğunu, çünkü genelde ölümden çok uzun bir süre sonra küllerin gömüldüğünü söylemişim.

Şiddetli ve korkunç bir ölüm bazı yaralamalara neden olur. Ceset 7 gün boyunca ortada bırakılır¹⁵⁸ (oldukça sık rastlanan bir olay ama kesin bir kural değil). Belki de bir tür cenaze çadırına konulur.¹⁵⁹ Cenazenin temizliği

151 S. Julien, *Docum.*, s. 28.

152 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 125.

153 Parker, *Thousand Years of the Tatars*, Londra 1924, s. 170.

154 De Guignes, *Histoire*, o.c., I, II. Bölüm, s. LII.

155 Konuyla ilgili kitabımın yayınlanmasını beklerken (dipnotta bahis konusu olan kitap) sık sık R. Giraud'a gönderme yapıyorum, Giraud, *Les Régnes*, Giraud'yla üç özel konu dışında genelde aynı düşünceleri paylaşmaktayım (Sancak bunlar belki de Çince metinleri fazla dikkate almamışlardır).

156 S. Julien, *Docum.*, s. 127.

157 S. Julien, *a.g.e.*, s. 28; P. Pelliot, *Neuf Notes.*, o. c.c., s. 214.

158 S. Julien, *Docum.*, s. 9, 28; DE Guignes, *a.g.e.*, s. 461. Bu eski Çince çevirilere güvenebiliriz, çünkü olay başka kaynaklarda da doğrulanıyor.

159 Parker, *Thous Years.*, o.c., s. 135; ID., *Early Turks*, o.c., s. 128 (Bir önceki notla aynı).

önemli olmalı ama kefen kullanıldığı konusunda hiçbir bilgimiz yok.¹⁶⁰ Ceset bir tabuta yerleştirilir (bunun bir istisna olduğunu düşünüyorum). Çünkü tabut kaynaklarda doğrulanmıyor ama, daha önceki dönemlerde ve daha sonra tabutun kullanıldığı biliniyor.¹⁶¹

Cenaze törenlerinin ilk kısmı bundan ibaret. Bu ilk kısımdan başka törenler de yapılır. Doğal olarak bir yas havası vardır ama bunun cenaze töreninin gereği olduğu düşünülebilir.¹⁶² Yüze çizikler yapılır¹⁶³, ölünün çevresinde dönülür ve atlar da aynı şekilde döndürülür (bkz. Önceki bölümler)¹⁶⁴, saçları kesilir¹⁶⁵ (daha sonra yapılmamışsa toprağa verilirken kesilir), sakal traşı yapılır¹⁶⁶ (Batılı Tu-kiu'lerde olduğu gibi). Bir ya da birkaç at ve birkaç koyun kurban edilir.¹⁶⁷ Çinlilere göre, çadırın önünde sunulan adak, her iki eşin oğulları, yeğenleri ve akrabaları tarafından sunulmuş olur.¹⁶⁸

Cenaze töreninin yeri ve zamanı titizlikle seçilir. Ölümle tören arasında "günler aylar" vardır.¹⁶⁹ Toprağa verme uygun zaman ve yerde olmalıdır.¹⁷⁰ Bu yer Moğollar döneminde "yasak yerler"den biri olacaktır ya da zaten o sırada "yasak bir bölgedir". Bu pek bilinmiyor. Uygun yer "lumen"in olduğu yerdir: dağ, orman, bir nehir yatağı... Gömme işlemi senede iki dönemde yapılır: Bir insan ilkbaharda ya da yaz aylarında ölürse sonbaharda gömülür ya da tam tersi kışın ya da sonbaharda ölürse, baharda gömülür.¹⁷¹ Kül Tigin ve Bilge Kağan da bu şekilde gömülmüşlerdir. Altay cenaze törenlerinin bu çok ilginç özelliği Neumann tarafından vurgulanmıştır.¹⁷²

Giraud ceseti korumak için ne yapıldığını merak eder ve en azından yüzeysel de olsa bir mumyalamanın yapıp yapılmadığını sorgular.¹⁷³ Altaylılar, M.Ö. yüzyıllarda ölüleri mumyalıyorlardı (Pazırık mezarları).¹⁷⁴ Çürümeyi önlemek gerektiğinden bu eski geleneğin varlığını sürdürdüğü tahmin edilebilir. Ama Orta Asya Altay bölgesinde sadece kemikleri (esas kısımları) korumak için etlerin kazındığı veya geçici olarak cesedin etleri kemiren kemirgenlere terk edildiği bir adet var olduğu bilinmektedir.¹⁷⁵ Tu-kiu'ler bu yöntemlerden birini kullanmış olabilirler.

160 M. II, güney, XI satır (L. Bazin'in yayınlanmamış versiyonu). Bkz. Giraud, *Les Régnes*, s. 124.

161 Hiç kuşkusuz sadece beyler için tabut kullanılıyordu.

162 Chavannes, *Docum.*, s. 174.

163 S. Julien, *Docum.*, s. 9; RADLOV, *Aus Sib.*, I. Cilt, s. 130.

164 S. Julien, *Docum.*, s. 28.

165 M. II, güney, 12. satır (L. Bazin'in yayınlanmayan versiyonu).

166 De Guignes, o.c., I, II. Bölüm, s. 375.

167 S. Julien, *Docum.*, s. 9 ve 28.

168 S. Julien, *Docum.*, s. 9.

169 Paul Pelliot, *Neuf Notes.*, o.c., s. 236.

170 ID., *a.g.e.*

171 S. Julien, *Docum.*, s. 10. Bkz. R. Stein'in Leao-Tche'de bu konu hakkında söylediklerine, o.c..

172 K. Neumann, *Die Völker des südlichen Russland*, Leipzig, 185, s. 89.

173 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 125.

174 Örneğin bkz. K. Jettmar, *The Altai before the Turks*, BAFEA, 23, Stokholm, 1951, s. 185-186.

175 Parker, *Turko-Scythians Tribes*, o.c., s. 10 M. I, 4. satır; M. II, 5. satır.

Cenaze töreni sırasında, yerleşim yerlerinden oldukça uzaktaki mezarlığa (ceset hiç kuşkusuz bir arabanın üzerinde taşınırdı) kortej halinde (kalabalık olarak) gidilir. Cenaze törenine "yoğ" adı verilir ve bu sözcük yazıtlarda da kullanılır.¹⁷⁶ Daha sonra *yoğ*'a ölü için verilen yemek hatta "yemek, besin" anlamları yüklenenecektir.¹⁷⁷ Cenaze törenlerinde insanlara yemek vermenin önemli bir rolü olduğu kesindir. Bu âdet, en eski çağlardan bu yana varlığını sürdürür. Bozkır halklarından günümüze kadar gelir ve Herodot tarafından da anlatılır. Mezar önünde, kişi öldüğü zaman gerçekleştirilen törenler tekrar edilir: Ağıt, kendini yerden yere atma, gezintiler ve ölünün etrafında dönmeler vs... Bazen ağıt başka bir şekilde yakılır ya da gerçek bir ağıt türküsüyle zenginleştirilir ya da ölüye övgüler yağdırılır (*ağıt*). Müttefik ya da bağlı halkların resmi başsağlığı dilekleri aynı anda temsilcileri tarafından dile getirilir.¹⁷⁸ Cenaze için adak adandığı sırada delegeler getirdikleri kıymetli hediyeleri¹⁷⁹ sunarlar ve bunlar ölüyle birlikte gömülürdü. Öteki kavimlerin tarihine bakılacak olunursa, ölü toprağa geliş güzel verilmez. Fakat, Tu-kiu'lerde bu konu hakkında tek bir bilgiye rastlamayız. Belki de cenaze için adanan asıl kurbanın kesilme anına bağlı olarak cenaze yemeği, ölü mezara yerleştirildikten sonra mezar çukuru doldurulmadan önce verilirdi. Bu konuda bir bilgimiz yok.

Adak töreni, insanların kurban edildikleri törenlerle karıştırılmamalıdır. Her ne kadar her iki durumda da ölünün ihtiyaçlarının giderilmesi sözkonusudur, R. Giraud, Radlov'un yenik düşen komutanların kurban edilip edilmedikleri sorusuna "kesinlikle hayır" diye cevap verdiğinde yeterince açık davranıyor. *Balbal* konusunu kısaca incelerken (bkz. daha sonraki satırlara)¹⁸⁰ bunun iki şeyi temsil ettiğini görür: "Öldürülen düşman ve bu düşmanı betimleyen ve mezarın üzerine yerleştirilen kaba taş." Oysa doğru bilgiler verdiklerini düşündüğümüz metinlerde, cenaze töreni yapılan kişinin canlıyken öldürdüğü düşmanların, kendilerini öldüren kişilerin onlardan yirmi bir yıl sonra ölse bile, öldükleri anda balbal oldukları anlatılır.¹⁸¹ Ama öteki Altay toplumlarında esirlerin öldürülerek "balbalların" sayısının çoğaltıldığı doğrudur. Batılı Tu-kiu'lerde de doğulu Tu-kiu'lerde de aynı âdetin var olduğu bilinmektedir. Bizanslılar, batılı Tu-kiu'lerin cenaze törenlerinde insan kurban ettiklerini anlatırlar.¹⁸² Altay toplumu da düşmanlarını, esirlerini, hizmetçileri hatta bazen de kadınları kurban ederdi.

176 Yog ve Yogla, Yogci türevleri. M. I., doğu, 4. satır; M. II, doğu, 5. satır; Tonyukuk, 31. satır.

177 Kaşgarlı, III. Cilt, s. 309. Bkz. A. Von Gabain, *Inhalt und magische Bedeutung der altaltaischen Inschriften*, Anthropos, 48, 1953, s. 244 ve 550.

178 P. Pelliot, *Neuf Notes.*, o.c., s. 246-247.

179 M. I, kuzey, 12. satır; M. II, güney, 11. satır.

180 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 123.

181 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 123. Giraud, düşman yenik düştüğü an bir balbal yapıldığı düşünmektedir. Bu bana, biraz anlamı zorlamak gibi geliyor. Çünkü, öldürülen düşmanın anında bir balbal'a dönüştüğü konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz, onun taştan bir balbal haline dönüştürülmesi onu yenen kişinin ölümünden önce olmaktadır. Kırgız Kağanı 710'da ölür. (M. I, doğu, 25. satır.).

182 Chavannes, *Docum.*, s. 241.

Cenaze törenlerinde adanan kurbanlar sadece hayvanlardı: Orhun Türkleri genelde at ya da koyun kurban ederlerdi. Kurbanların kafaları ka-zığa geçirilirdi.¹⁸³

Öteki Altay toplumlarının aksine Tu-kiu'ler mezar yerini gizlemezler. Bu kadar kişi cenazeye katılınca mezar yerini saklamak güç olur. Ayrıca, meza-rın üzerine bir tür anıt-kabir inşa ederlerdi.¹⁸⁴ Bu yapının içi ve dışı Çinli sa-natçılarca dekore edilirdi.¹⁸⁵ Ama Çinlilerin mezarların büyük kısmında ça-lıştıkları konusu fazla kesin değildir. Çünkü edinilen bilgiler imparatorların ve önemli kişilerin anıtlarıyla ilgilidir. Ölen kişi önemli biri olunca Çin'den buraya uzun bir yolculuk yapılırdı ve ölen her kişi için aynı yolculuğa katla-nılmayacağı açıktır. Ayrıca, sadece önemli kişilerin cenaze törenleri böyle gösterişli olurdu. Halktan biri için çok daha sade bir tören yapılırdı. Yine önemli kişiler için ölen kişinin bir heykeli yapılırdı ve mezar taşı dikilirdi.¹⁸⁶ Anıtın dışında yer alan heykellerin kalıntıları Finli bilimadamlarınca bulun-muştur.¹⁸⁷ Bunlar genelde kadın ve erkek heykelleridir. Bozkır bölgelerinde eşlerin heykelleridir. Mezar taşlarına gelince yazıtlarımız bu mezar taşları üzerinde yer alırlar.

Tek parça taştan bir anıt dikilmesi geleneği oldukça yaygın bir gelenek ola-rak gözükmektedir ve fazla önemli olmayan kişiler için bile dikildikleri olur. Bunun doğruluğu bozkırlarda dikili binlerce taş anıtlarla ispatlanır (tahtadan sü-tunlar bazen taş sütunların yerini alırlar). Bazı taş anıtlarda yazılı metinler olur ya da heykeller dikilir (özellikle Kırgızlar'da). Çoğunlukla her tür dekoras-yondan yoksundurlar ve gelişmiş güzel yontulurlar. Öyle ki, bazılarının tarihleri-ni belirlemekte zorlanırsınız. Bunlara "mengü taş: sonsuz taş" adı verilir.¹⁸⁸

Cenaze törenlerinin en son dekorasyon aracı balbal'dı. Çince kaynakla-ra göre, "Ölen kişi birini öldürdüyse, öldürdüğü herbir kişi için bir taş diki-lir, mezarına yüz bin taş dikilen bile olur"¹⁸⁹ Aynı şekilde Türkçe kaynaklar-da "Onların yiğit adamlarını öldürüp balbal'lar yaptım" denilmektedir.¹⁹⁰ Uzunca bir süre bilimadamları balbal'larla mezarlara dikilen heykelleri bir-birine karıştırmışlardır.¹⁹¹ Bugün bu yanlışlık kesin olarak düzeltilmiş gö-rünmektedir. Ama anlaşılmasız biçimde aynı hataya R. Giraud'un çalışmasın-da rastlıyoruz. Bu âdeti saptayan Giraud taşların üstüste yığılmasınınin za-manla balbal'lara dönüşmesini sanatsal, simgesel¹⁹² ve insancıl¹⁹³ bağlam-

183 S. Julien, *Docum.*, s. 9.

184 S. Julien, *Docum.*, s. 28; Pelliot, *Neuf Notes.*, ss. 231 ve 246. M. II., güneybatı.

185 Bunun için bkz. R. Giraud, *Les Régnes*, s. 120-121.

186 Özellikle bu konuyu daha önce sözünü ettiğim çalışmamda inceledim.

187 Bkz. *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise de 1890'da bulunan fotoğraflara*, Helsingfors, 1892, s. 39-43.

188 Bkz. Thomsen, *Inscriptions*, o. c., s. 28; v. Gabain, *Inhalt*, o. c., s. 544.

189 S. Julien, *Docum.*, s. 28; Kotwicz ve Samoilovitch, *Le monument turc Ikhe Khuchotu en Mongolie centrale*, Rocznick Orjentalisteny, IV, ss. 60-107 (s.87).

190 M. II, güney, 7. satır.

191 Vambéry, *Noten zu den alttürkischen Inschriften...*, Journ. St. Fino-ougrienne, Helsin-ki, 1896, s. 100; Barthold, *Histoire*, o. c., s. 14-15 vb.

192 R. Giraud, *Les Régnes*, s. 22.

193 *a.g.e.*, s. 124.

da bir evrimle açıklar. Oysa Çinlilerin çok sayıda olduklarını söyledikleri taşların üst üste yığılma taşlar olduğu ve bunun bir evrim olduğu konusunda hiçbir bilgileri yoktur. Barthold'a göre (Radlov'un tam aksine) Güney Rusya bozkırlarında bulunan *Kamenyia babi*'ler (taştan kadın heykelleri) ile balbal'lar aynıdır. Aslında, *kamenyia babi*'lerin bazı heykellere benzetilmesi normaldir ama bunlar balbal'lar değildir; cenaze heykelleri olabilir ama, balbal her zaman şekilsiz bir taştır.¹⁹⁴

İnanç

Orhun Türk İmparatorluğu'nu gözlemledikçe dinsel inançları daha iyi anlaşılır. Yazıtlar, cenaze törenleri dışında öteki dinsel törenler hakkında fazla bilgi vermezler. Yabancı kaynaklar bu konularda daha fazla bilgi verirler.

Belki, Bilge Kağan yazıtının son bölümünde ata tapıncına bir gönderme yapılır (ama ilk atalara değil): "Yaz geldiğinde onu (Bilge) tekrar düşünürüm."¹⁹⁵ Ata tapıncı, mezar etrafında gerçekleştirilen törenlerle de doğrulanır. Cenaze töreni, ölü tapıncını ortaya çıkarır ama bu aynı zamanda bir "geçiş töreni"dir ve mezar üzerine bir anıt dikilmesi, balbal'lar, özellikle yazıtlar dönem dönem ve yüksek sesle okunmak için yazılırlar. Bunu Kırgızlar'daki ve öteki toplumlardaki örneklerinden biliyoruz, bu olay ölü değil ama bir ata tapıncı olmadan açıklanamaz.

Öncelikle şunu belirtmeliyiz: Çinliler, Tu-kiu'leri dinsel törenleri ve inançları olmamakla suçladıklarında kastettikleri asıl kendi dinsel törenleri ve inançlarıdır.¹⁹⁶

Paul Pelliot'un belirttiği gibi "Tcheou-chon" metninde Tu-kiu'lerin üç kutsal yerinden söz edilir.¹⁹⁷ Bu yerlerden ikisi, kurban sunulan yerlerdir. Üçüncüsü konusunda bir bilgimiz yok ama Pelliot bunun yerinin unutulduğunu düşünmektedir. İlk yer, Türklerin atası dişi kurdun eşi Hiyong-nu ile saklandığı ata mağarasıdır. Bu mağara Turfan'ın kuzeyinde bulunan bir dağda olmalı.¹⁹⁸ İkincisi, Tojen ırmağı yakınlarında bir yerdedir. Üçüncüsü Ötüken dağının batısında bulunan ve yer tanrısını simgeleyen "Po-teng-ning-li"dir (bkz. Önceki bölümler).¹⁹⁹ İlk yerde sunulan kurbanlar doğal olarak atalara sunulurdu, ikincisindeki Gök-Tanrı'ya, üçüncüsündeki, tabii burada kurban sunuluyorsa, bu yer Tanrısı'ndan başka bir şey olmamalı.

Metin kısa da olsa bize oldukça net ve tam bilgiler veriyor. Hükümdarın yönetiminde soylular atalara her yıl kurban sunarlardı.²⁰⁰ Bu törenin dindeki yeri çok önemli olmalı. Çünkü batılı Tu-kiu'ler ata topraklarından çok/uzakta olmalarına karşın (ve de İran'ın bu kadar etkisi altındayken) her sene "kurban adaması için mağaraya yüksek rütbeli bir görevli gönderirler-

194 Örneğin bkz. Kazakevitch, *Namogilinye statu v Darigange*, Leningrad 1930; Kotwicz ve Samoilovitch, *Le monument*, o.c..

195 M. II, son bölüm.

196 S. Julien, *Docum.*, s. 8.

197 Pelliot, *Neuf Notes.*, o.c., s. 219.

198 ID., *a.g.e.*, s. 214, nr. 2.

199 ID., *a.g.e.*, s. 214-215.

200 ID., *a.g.e.*

di,²⁰¹ P. Pelliot'a göre, mağaraya kendisi gidemeyen hükümdar bir ya da birkaç görevliyi temsilci olarak gönderirdi.²⁰² Göge kurban "5. ayın ortalarına doğru on günlük bir süre içinde" sunulurdu. Bu beşinci ay, bizim takvimimize göre Mayıs ayının son günlerinde başlar ve Haziran ayının sonlarına doğru biter. On günlük süre Haziran ayının 5 ile 15'i arasına rastgelir. Üçüncü kutsal yere gelince, You-tou-kin (Ötüken)'in 400 ya da 500 li (yaklaşık 576 metre) uzağında olduğunu bilmekteyiz ve bu, "oldukça dik, yüksek bir dağdır ve üzerinde ne bir bitki ne de bir ot yetişir." "Po-teng-ning-li ya da (Potengri)" olarak adlandırılır.²⁰³ Po'nun ne anlama geldiği çok tartışılmış, ama bir sonuca varılamamıştır. Fakat kesin olan bir "yer" in kastedildiğidir.²⁰⁴

Hangi hayvanların kurban edildikleri hakkında kaynak ne yazık ki bilgi vermemektedir. Buna karşın, Theophylacte Simocatta, Batılı Tu-kiu'lerin Tanrıya (=göge) at, öküz ve koyun²⁰⁵ kurban ettiklerini söylemektedir. Bu bilgi değerlidir. Çünkü burada ilk sırada adı geçen "at" Pan-Türkler'de olduğu gibi Pan-Altay'lılarda ve genelde Asya bozkırlarında kutsal kurbandır. Görülüyor ki, göge kurban verilirken bunun özellikle "at" olması istenir. Öküz ve koyuna gelince, Türklerin ve Moğolların yaşadıkları bölgelerde bu konuda örneklerle rastlıyoruz, ama bu konuda bilgilerde eksiklikler vardır.

Hayvan kurban edilmesinin dışında hediyeler de sunulurdu. Yine kaynaklar bu konuda fazla açık değiller. Tu-kiu'lerin bir kağamının gönderdiği bir mektupta: "...işte hediyeler sunulacak yeni bir yıl ve ay daha"²⁰⁶ denir. Ama bu hediyeler "dini" amaçlı hediyeler mi yoksa iki imparatorun birbirine sunduğu hediyeler mi? Bunu bilmiyoruz.

Kurban töreninin önemi ne olursa olsun "dua" üzerinde biraz durmalıyız. Antik Çağ'da ve Ortaçağ'da Altaylar'da rastladığımız dualar üzerinde çok durulmuştu. Tu-kiular döneminde sadece iki örneğe rastlıyoruz. Ama bunlar da belirsiz örneklerdir. Birinci örnek, ilgilendiğimiz dönemden bir önceki döneme rastgelir: "590'da batılı Türklerin Han'ı Ta Teou (Tardu) Yangsu'yla çarpıştı. Zaferinden emin bir şekilde atından indi, Göge dua etti ve düşmanını onun eline teslim ettiği için şükretti."²⁰⁷ Tengri tapıncının yapısı hakkında uzun uzun konuştum, bu konuya bir daha dönmeyeceğim. İkinci örnek, daha da belirsiz. Çevirmenlere güvenecek olursak, Türkler, sefere çıkmadan önce bir tapınakta toplanır ve "zafere ulaşmak için dua ederlerdi."²⁰⁸ Bu tarihte bir tapınak olması biraz garip; tabii bu, mezar ya da ata tapınağı olmadıkça ve "kavmin kurucusu ve koruyucusu kahramanın "ruhu"na bir

201 Chavannes, *Docum.*, s. 15.

202 Pelliot, *a.g.e.*, s. 214, nr. 2.

203 Pelliot, *a.g.e.*, ve S. Julien, *Docum.*, s. XI.

204 Pelliot, *a.g.e.*, s. 214-215. Julien, Parker'in düzelttiği bir ters anlam yapmıştır (*Early Turks, o.c.*, s. 122).

205 Chavannes, *Docum.*, s. 248.

206 Chavannes, *Notes additionnelles sur les T'ou-kiue*, s.65

207 Wieger tarafından anlatılan bu dua (textes historiques, o.c., s. 1499) Hiyong-nu'lar dönemine ait başka bir duayla ilişkili olmalı (*a.g.e.*, s.1090 - 1093). Bkz. P.W. Schmidt, *Der Ursprung der Gottesidee*, IX. Cilt, Freiburg (Schweiz), 1949, s. 12-13.

208 S. Julien, *Docum.*, s. 180.

hitap sözkonusu değilse."

Türkçe metinler bu konuda suskunlar. Sadece "duayla istemek" anlamına gelen bir kelime, ölüm kullanılır ama bu eylemin esas anlamı "anlatmak, açıklamak"tır ve bu eylemden türeyen isimler "öt" dua", "tavsiye" anlamına ve "ötünç" "dua ve davet" anlamına gelmektedir. Çevirilerde, bu sözcükler dinsel anlamda değil düz anlamda kullanılmıştır: Kağan'dan istekte bulunmak ya da ona çağrıda bulunmak için kullanılırlar.²⁰⁹ Ama burada bizi biraz daha geriye götürebilecek bir sorunla karşılaşırız. Daha sonraları "öt", tanrılara edilen "dua" anlamında kullanılacaktır. Eğer burada bu sözcük "hükümdar" için kullanılmışsa sanılandan daha güçlü bir anlamda kullanıldığı, hatta bir "imparator tapıncı"nın sözkonusu edildiğini söyleyemez miyiz? (Tanrı imparator). Bu da bir varsayım; ama bizim hükümdarın kökeni ve onun evrensel rolü hakkında bildiklerimize uyuyor.

Sonuç

Oldukça ayrıntılı biçimde incelediğimiz, ama bize kısıtlı bilgiler veren kaynaklar Orhun Türkleri'nin dini hakkında bilinmesi gereken herşeyi ortaya koyarlar mı? Buna neden hiç inanmadığımı bu makalede daha önce belirtmiştim. Ama biraz olsun açığa çıkarabildiklerimizle genel olarak Altaylıların dini ve bu dinin bölgelere ve dönemlere göre değişen türleri hakkında bildiklerimizi karşılaştırarak bulmayı umut ettiğimize yakın bir liste hazırlayabilirim. Ama bu listede bazı eksikler var:

- Tüm Şamanizm sistemi, çünkü bu sistemin sadece izlerine rastlayabildik.
- İnsanoğlunun, hayvan türlerinin ve dünyanın varoluşu hakkında genel bir kavrama (kaynaklarda sadece genel çizgilerime rastladık) ve evrenin tam bir tanımına sahip değiliz.
- Sahip güçlerin ve cinlerin çoğalışı (varlıkları çok belirsiz biçimde iduk yer sub sözcüğüyle doğrulanır).
- Ateşin ve ateş tapıncının önemi. Öğeler kuramı.
- Gökten ya da balbal'dan başka ölümden sonra gidilen yerler hakkında kesin bilgiler, insanın bedeni ve ruhuyla gittiği ya da sadece ruhlarından birinin gittiği yer (tabut, ölüler dağı, sancak ataların (ruhları) kutsal bölgesi, cehennem...).
- Kutsama töreninin ayrıntıları ve tanımı.
- Çinlilerin belirttiği ata tapıncı. Erkeklik organı, kılıç, kafatası, ağaç tapıncı.
- Dua ve kurban törenleriyle ilgili bilgiler.
- Burada sadece dışı ata kurt efsanesinde adı geçen olağanüstü zenginlikteki kutsal hayvan ve bitki bilimi.
- Alışıldan tanrılar (eşik tanrısı vb...) ve idoller: Ünlü "ongon"larla ilgili tek bir bilgiye rastlamadık.
- Fallar, kâhinlerin rüyaları ve özellikle de güçlü kürek kemiği falı ara-

cılığıyla edinilen bütün gelecek kehanetleri.

- Sayısız dinsel törenler: av, öbür dünyaya geçiş (obo), arınma, kankardeşliği, yamyamlık, evlilik, doğumlar, yağmur duası (*yada taşı*) törenleri.
- Kuşkusuz liste tam değil. Yukarıda saydığım herşeyin bir dinde var olması gerektiğini iddia etmiyorum, ama karşılaştırma yöntemi sayesinde en azından büyük bir kısmının var olduğunu düşünmeden edemiyorum.
- Bütün bu eksikliğe karşın, kendimizi oldukça zengin ve tutarlı bir sistemle karşı karşıya buluruz. En ilgi çekicisi, dinin hep aynı yönde gelişmesidir: Sürekli olarak Tanrı'dan insana doğru bir hareket vardır ve bu dönüşürlük bir hareket değildir (ya da biraz dönüşümlü). Yazıtlarda sürekli olarak Tanrı'nın Türk halkını koruduğu, ona emirler verdiği, ona hükümdarlar, prensler gönderdiği, yeri geldiğinde cezalandırdığı anlatılır ama bir kez bile insandan Tanrı'ya yönelik bir hareketten söz edilmez. Bu, insanın Tanrı'ya hiçbir borcu olmadığından, ondan bağımsız ve kaygısız olduğundan değildir. Tam aksine, insanlar Tanrı'nın kanunlarına uymalıdır, Tanrı'ya kesin bir biçimde boyun eğmelidir ve bu boyun eğiş kendini Tanrı'nın yeryüzündeki gerçek temsilcisi imparatorun emirlerine uyma şeklinde göstermelidir.
- Asya Altay bölgesinin genel bağlamında, Çinlilerden edinilen az bilgilerden yola çıkarak, bir halk inancı olduğu kesindir (en azından bu inanç adına kurban sunulduğu biliniyor) ama bu inanca çok az önem verilmektedir. Çünkü ne Bain Tsokto (Kül Tigin ve Bilge Kağan) ne Tonyukuk ne de Ongun yazıtlarında bu inançla ilgili en ufak bir ize rastlamayız. Karmaşık törenlerin, daha sonraki dönemlerde birden ortaya çıkışı halk arasında bu inancın eskiden var olduğunu düşündürür. Güçlülerin zayıflık olarak gördüğü, evreni tanıyan ve bu evrenle uyum içinde olan aydınlanmışlara layık olmadığını düşündükleri bir inanç.